संस्कृत

जूलै २००० रू. 10/-

चन्दमामा

चन्दमामा

सम्पुटः - १७ जुलै - २००० सञ्चिका - ४

अन्तरङ्गम्

कथाः

Printed and Published by B. Viswanatha Reddi at B.N.K Press Pvt. Ltd., Chennai–600 026 on behalf of Chandamama India Limited, Chandamama Buildings, Vadapalani, Chennai–600 026. Editor: Viswam

एतस्य अङ्कस्य विशेषाः

अपूर्वं पेयम्
(वेतालकथा)

मन्दमतिः

सुवर्णसिंहासनम्

स्वपरम्परा
अभिज्ञायताम् !

THE MOST

YOU CAN
THINK OF
FOR YOUR
NEAR AND DEAR ONES
FAR AWAY

CHANDAMAMA

GIVE THEM
A
MAGAZINE
IN THE LANGUAGE
OF THEIR CHOICE

ASSAMESE, BENGALI, ENGLISH, GUJARATI, HINDI, KANNADA, MALAYALAM, MARATHI, ORIYA, SANSKRIT, TAMIL AND TELUGU

AND LET THEM ENJOY THE WARMTH
OF THE HOME AWAY FROM HOME

SUBSCRIPTION

BY AIR MAIL TO ALL COUNTRIES

Twelve issues Rs. 900

BY SURFACE MAIL WITHIN INDIA

Twelve issues Rs. 120

Send your remittances
by Demand Draft or Money Order
favouring 'Chandamama India Limited'

to:

PUBLICATION DIVISION
CHANDAMAMA INDIA LIMITED
CHANDAMAMA BUILDINGS
VADAPALANI, CHENNAI–600 026

Editor
VISWAM

Editorial Advisors
RUSKIN BOND
MANOJ DAS

Consultant Editor
K. RAMAKRISHNAN

ALL CORRESPONDENCE TO
Chandamama Magazine
Division
Chandamama Buildings
Vadapalani, Chennai–600 026
Tel/Fax : 4841778/4842087
e-mail : chandamama@vsnl.com

MUMBAI OFFICE
2/B Naaz Buildings
Lamington Road
Mumbai-400 004
Phone: 022-388 7480
Fax: 022-3889670

For USA
Single copy $2
Annual subscription $20

Mail remittances to
INDIA ABROAD
43 West 24th Street
New York, NY 10010
Tel: (212) 929-1727
Fax (212) 627-9503

संस्थापकौ – **चक्रपाणिः नागिरेड्डी च**

भारतीयानां भारतीयता

एषा कथा शैशवं पाश्चात्यदेशे यापितवतः कस्यचित् भारतीयस्य । तदीयौ मातापितरौ विदेशे निवसतः इत्यतः तदीयं बाल्यं तत्रैव यापितम् । अनन्तरकाले सः द्विवारं भारतम् आगत्य गतः । भारतीयताविषये तस्य आसक्तिः प्रवृद्धा । भारतस्य भव्येतिहासविषये परम्पराविषये च तेन बहु पठितम् । सः भारतस्य आराधकः जातः । भारतम् आगत्य भारतमातुः सेवा करणीया इति तेन सङ्कल्पितम् । तेन प्रभूता सम्पत्तिः सम्पादिता आसीत् । तदीयौ मातापितरौ अपि मरणकाले तस्मै प्रभूतां सम्पत्तिं दत्तवन्तौ । सेवाकार्यं किमपि आरम्भणीयम् इति सङ्कल्प्य सः भारतम् आगतः ।

'यत् राज्यं भवत्सम्बद्धं तत् न विस्मरणीयं भवता । भवतः कार्यक्षेत्रं भवतु तदेव राज्यम्' इति भारतस्य राजधान्यां हितैषिणः तम् उक्तवन्तः । सः स्वसम्बद्धं राज्यं गतवान् । तत्र उक्तं – 'या जातिः भवतः, तस्याः उद्धारार्थं कार्यं करणीयम्' इति ! ततः – 'उपजातिसेवा एव श्रेयसे' इत्यपि उक्तम् ! 'यत्सम्प्रदायसम्बद्धः भवान्, तस्य निमित्तम् एव धनव्ययः करणीयः' इति सानुरोधम् आदिष्टः सः ।

भारते भारतीयम् आत्मतत्त्वं द्रष्टुम् अशक्नुवन् भारभूतमनस्कः सः विदेशं प्रतिगतवान् । समग्रां सम्पत्तिं 'युनेस्को'संस्थायै समर्पितवान् च !!

वयं शतकोटिजनाः भारतीयाः एकात्मभावनया जीवन्तः न स्मः । एतस्य पर्यायः कः ? वयं जाति-मत-सम्प्रदाय-राज्यादिभेदान् विस्मृत्य भारतीयत्वम् आत्मनि आश्रयेम । अस्माकं विकासः अस्माभिः एव साधनीयः ।

एषु दिनेषु नूतनानि राज्यानि कानिचन आरचितानि । नूतने राज्ये केषाञ्चित् नगराणाम् अन्तर्भावं न असहन्त केचन पूर्वराज्यीयाः । महान् विरोधः अनुष्ठितः तैः । भूयान् च कोलाहलः कृतः । किं किमपि नगरं देशात् अन्यत्र नीयते ? अन्यराज्ये प्रविष्टम् अपि तत् नगरं भारते एव खलु स्थास्यति ? नूतनराज्यस्य आरचनं शासनव्यवहारसम्बन्धि । यावत् ते भागाः भारतस्य अङ्गानि भवन्ति तावत् न काऽपि क्षतिः । अतः भारतीयाः वयं भारतीयत्वेन व्यवहरणम् आदौ जानीयाम ।

वार्ताविशेषः

नूतनः मोहकः शत्रुः

सद्यःकाले किं भवन्तः पितरं सूचितवन्तः यत् यादृशी मम मित्रस्य समीपे अस्ति तादृशी सेल्दूरवाणी, सञ्चारिणी दूरवाणी वा दापनीया इति ? यदि सूचितं स्यात् तर्हि तस्याः अभ्यर्थनायाः पूर्त्यै अधिकम् अनुरोधं मा कुर्वन्तु कृपया । भवत्सकाशे तादृशी दूरवाणी नास्ति इति उपहसेत् सः । उपहसतु नाम सः । विज्ञानिनः वदन्ति यत् तादृशदूरवाण्याः उपयोगं ये बालाः कुर्वन्ति ते मस्तिष्कश्वयथुप्रभृतिभिः घोरव्याधिभिः पीडिताः भवितुम् अर्हन्ति इति । यद्यपि एषः तेषाम् अन्तिमनिर्णयः न, तथापि घोरव्याधिसम्भावना उपेक्षार्हा न खलु ? यतः सकृत् अभ्यस्ता प्रवृत्तिः असाध्या खलु भवति त्यक्तुम् ?

लियोनार्डस्य जीवकणसन्ततिः

मोनालिसाचित्रं १५ शतके इटलीदेशीयेन लियोनार्डो डाविञ्चिवर्येण निर्मितम् । तच्च अपूर्वकलाकृतित्वेन परिगण्यते । मानवः आकाशे उड्डयनं कर्तुं यादृशं तन्त्रज्ञानम् इच्छेत् तादृशम् अपि ऊहितम् आसीत् तेन । अतः सः विमानस्य रेखाचित्रं रचितवान् ।

तदीये काले कलाकाराः वर्णचित्रनिर्माणावसरे वर्णैः सह स्वरक्तं लालां च मिश्रीकुर्वन्ति स्म । इदानीं लियोनार्डोवर्येण रचितं चित्रं परीक्ष्य तदीयां जीवकणसन्ततिम् (DNA) ज्ञातुम् उद्युक्ताः सन्ति वैज्ञानिकसंशोधकाः । टास्कानीयः लियोनार्डोसङ्ग्रहालयस्य निर्देशकः वदति - 'आरक्षकाः अपराधपरिशोधनार्थं यादृशान् क्रमान् आश्रयन्ति तादृशान् एव क्रमान् आश्रयामः वयम् । एतदर्थम् आरक्षकविभागीयानां शोधकानां साहाय्यम् अपि प्राप्स्यामः' इति ।

मङ्गलगामिनः स्युः शाकाहारिणः

मङ्गलाङ्गणे पादार्पणं कर्तुं प्रयत्नः प्रचलति एषु दिनेषु । मङ्गलग्रहं गत्वा प्रत्यागन्तुं सहस्रं दिनानि आवश्यकानि इति ऊह्यते । तथा ये प्रयाणं कर्तुम् इच्छन्ति तैः शाकाहारिभिः एव भवितव्यं भवति इति संशोधकाः अभिप्रयन्ति । गृञ्जनकं, गोधूमः, सोयाधान्यं, टोमेटोशाकः, मरीचः इत्यादयः, ये मङ्गलग्रहे वर्धनम् अर्हेयुः, ते एव पञ्चदशविधशाकेषु अन्यतमाः तैः सेवनीयाः भवन्ति ।

एतन्मासे जातः महापुरुषः

बालगङ्गाधरतिलकः

बालगङ्गाधरतिलकः १८५६ तमे वर्षे जुलैमासस्य २३ तमे दिनाङ्के जातः । तिलकमहाराजः इत्यपि जनाः तं निर्दिशन्ति स्म । 'भारतीयपरिवर्तनस्य पितामहः' इति ख्यातः अस्ति सः । राष्ट्रकार्ये तस्य सहचरः आसीत् श्री अरविन्दघोषः, यश्च 'भारतीय-राष्ट्रियतासंन्यासी' इति ख्यातः आसीत् लोके । भारतीयराष्ट्रियकाङ्ग्रेस्संस्थायाः कार्यं कुर्वन्तौ तौ देशे मौलिकंपरिवर्तनम् आनीतवन्तौ ।

तिलकवर्यस्य जन्म महाराष्ट्रे रत्नागिरिप्रदेशे जातम् । सः विधिशास्त्रं (Law) यद्यपि अधीतवान् तथापि न्यायवादी तु न जातः । प्रत्युतः समाजसेवकः पत्रिका-सम्पादकश्च जातः । 'मराठा'-नामिकायाः आङ्ग्ल-पत्रिकायाः, 'केसरी'-नामिकायाः मराठीपत्रिकायाश्च सम्पादकः आसीत् सः । १८९७ तमे वर्षे तेन शिवाजीजयन्तीं निमित्तीकृत्य महान् उत्सवः व्यवस्थापितः । स च जनेषु राष्ट्रभक्तिज्वरम् उदपादयत् । प्लेग्रोगप्रसारस्य सम्भावना अस्ति इति व्याजं वदन्तः आङ्ग्लेयाः अधिकारिणः सामान्यान् जनान् भृशम् अपीडयन्, तेषाम् उत्साहं निरोद्धं च प्रयत्नम् अकुर्वन् । एतत् असहमानः तिलकः आङ्ग्लसर्वकारस्य नीतिं भृशम् अखण्डयत् । तदा आङ्ग्लेयाः राजद्रोहम् आपाद्य तं कारागारे अस्थापयन् ।

१९०७ तमे वर्षे भायतीयराष्ट्रिय-काङ्ग्रेस्संस्थायाः ऐतिहासिकम् अधिवेशनं सूरत्नगरे प्रवृत्तम् । अरविन्दवर्यस्य तिलकस्य च नेतृत्वे असङ्ख्याः प्रतिनिधयः अभ्यर्थितवन्तः यत् आङ्ग्लशासनात् पूर्णस्वातन्त्रम् एव अभियाचनीयम् इति । किन्तु मन्दगामिगणः एतादृशस्य पदस्य स्थापने असम्मतिम् अदर्शयत् । एतस्य परिणामतः काङ्ग्रेस् द्विधा विभक्तम् । तीव्रवादिनां समावेशः अन्यस्थले प्रवृत्तः, यस्य च अध्यक्षः अरविन्दघोषः, मुख्यवक्ता च तिलकः आसीत् ।

१९१० तमे वर्षे अरविन्दवर्यः पाण्डिचेरीं गतवान् । १९२० तमे वर्षे अगस्ट्मासे तिलकः पञ्चत्वम् अगात् । तस्मिन् एव वर्षे डिसेम्बर्मासे नागपुरे प्रवत्ते समावेशे सम्पूर्णस्वातन्त्र्यम् अभ्यर्थ्य काङ्ग्रेस्संस्थया प्रस्तावः पारितः ।

तिलकवर्यः न केवलं राजकीयनेता, अपि तु महाविद्वान् अपि आसीत् । तस्य 'गीतरहस्यम्' 'ओरियन्' इत्येतौ ग्रन्थौ चिरस्थायिनौ स्तः ।

तिलकः वदति - *'भविष्यनिर्णेत्री काचित् दैवी शक्तिः भवति लोके । यदर्थम् अहं कार्यं कुर्वन् अस्मि तस्य हितं मम कष्टानुभवात् एव भवति, न तु स्वातन्त्र्यात् इति तस्याः निर्णयः स्यात् ।'*

चन्दमामा

जून् - २०००

उत्तराणि

१. श्मशानरक्षकः हरिश्चन्द्रः । पत्नी शैब्या । श्मशानं वाराणस्याम् आसीत् ।
२. अ. श्रीकृष्णः विदर्भराजकुमारीं रुक्मिणीं परिणीतवन् ।
आ. बलभद्रः कुशस्थलीराजकुमारीं रेवतीं परिणीतवान् ।
इ. नलः निषधराजः आसीत् ।
ई. मार्कण्डेयः पुण्यभद्रतीर्थे तपः कृतवान् ।
उ. गुहः शृङ्गवेरपुरस्य राजा आसीत् ।
३. १. शिलप्पधिकारम् । (इलाङ्गोअडिगळ्विरचितम्)
२. गुणाढ्यः । तस्य कृतिः बृहत्कथा ।
३. महाभारते वनपर्वणि ।
४. कम्बः तुलसीदासश्च ।
५. चार्वाकः ।

अवधीयताम् -

१. एप्रिल्-प्रश्नावलीनिमित्तं प्रेषितानि उत्तराणि पूर्णतः कस्यापि शुद्धानि न आसन् ।
२. केचन कथाविषये स्वाभिप्रायं न लिखितवन्तः ।
३. प्रश्नावलीस्पर्धायां भागं ग्रहीतुं ये इच्छन्ति ते निवेद्यन्ते यत् प्रश्नावलीनियमाः सम्यक् परिशीलनीयाः पालनीयाः च इति । नियमपालनम् अकृतवताम् उत्तराणि स्पर्धार्थम् अनर्हत्वेन परिगण्यन्ते ।

सर्जनात्मिकाः स्पर्धाः

चन्दमामा
वाचकान् निमन्त्रयति

अधोनिर्दिष्टेषु क्षेत्रेषु कल्पनां विस्तारयितुं सर्जनात्मकसाहित्यं स्रष्टुं च....

छायाचित्रस्य
अनुशीर्षिकास्पर्धा

१. चित्रशीर्षिकास्पर्धायाः पृष्ठार्थम् -

केनचित् क्रमेण परस्परं सम्बद्धं चित्रयुगलम् प्रेषयितुम् अर्हन्ति उदीयमानाः चित्रग्राहकाः । चित्रप्रेषणसमये चित्रकारः परस्परसम्बन्धस्पष्टतार्थं स्वस्य आशयम् अवश्यं लिखित्वा प्रेषयेत् ।

चिताय चित्रयुगलाय
रू. ५००/- दीयन्ते पारितोषिकरूपेण
स्पर्धार्थं चित्रयुगलं यदाकदाचिदपि प्रेषयितुं शक्यम् ।

२. अधोलिखितां लोकोक्तिं सूक्तिं वा अधिकृत्य स्वकीयम् अनुभवं, लघुकथां (नूतनां प्राचीनां वा) प्रेषयितुम् अर्हन्ति भवन्तः । एतदत्र स्मर्तव्यं यत् लोकोक्तिः सूक्तिः वा यां मूलकल्पनाम् आधारीकृत्य प्रवृत्ता, सा न अङ्गीक्रियते । अतः भवदीया कथा ततः अन्या स्यात् ।

एतन्मासीयस्पर्धार्थं लोकोक्तिः -

''ऋणं हि प्राणहारकम्''

चितायै रचनायै रू. ५००/- दीयन्ते पारितोषिकत्वेन

रचनां प्रेषयितुम् अन्तिमदिनाङ्कः -

३०, जुलै - २०००

पुरस्कृता रचना सप्टम्बर् - २००० सञ्चिकायां प्रकाशयिष्यते ।

अपूर्वं पेयम्

यदि प्रयत्नः परित्यज्येत तर्हि मम पौरुषस्य एव अवमाननम् इति चिन्तयन् इव त्रिविक्रमः पुनरपि वृक्षस्य समीपं गत्वा शवं स्कन्धे आरोप्य यथापूर्वं श्मशानाभिमुखं प्रस्थितवान् मौनेन । तदा शवान्तर्गतः वेतालः अवदत् - ''अये राजन् ! अन्धकारमये अपि काले, विपरीतस्थितौ, श्मशानमार्गे अपि भवतः गतिः तु अकुण्ठिता, यतः भवतः लक्ष्यं स्फुटम् अस्ति । तदर्थं निश्चयेन अभिनन्दनीयः भवान् । किन्तु मम विप्रतिपत्तिः भवता आश्रितस्य मार्गस्य विषये । राज्ञः आद्यं कर्तव्यं भवति - बाह्यस्य आन्तरस्य वा शत्रोः अभिज्ञानम् । पूर्वं राजा मयूराक्षः एतादृशम् एकम् अवकाशं प्राप्तवान्

आसीत् । किन्तु सः स्वमूर्खताकारणतः तस्य उपयोगं स्वीकर्तुं न शक्तवान् । भवान् अपि तादृशः इत्येव भाति मम । यावत् अहं मम कथनं न विशदीकरोमि तावत् भवान् प्रायः मम आशयम् अवगन्तुं न शक्नुयात् । अतः मयूराक्षराजस्य कथां विस्तरेण श्रावयामि । श्रद्धया शृणोतु तावत्'' इति ।

अनन्तरं वेतालेन कथा आरब्धा -

पूर्वं काम्भोजराज्यं मयूराक्षः नाम राजा पालयति स्म । अपूर्ववस्तुसङ्ग्रहे तस्य विषेशासक्तिः आसीत् । ये अपूर्वं वस्तु आनीय यच्छन्ति तेभ्यः प्रभूतं धनं दत्त्वा तान् पुरस्कारोति स्म सः । अतः देशस्य नानाकोणेभ्यः जनाः अपूर्वं वस्तु दातुं राज्ञः समीपम् आगच्छति स्म ।

एकदा कश्चन विलक्षणः पुरुषः राज्ञः आस्थानम् आगतवान् । सः आप्रपदीनं युतकं धृतवान् आसीत् । तदीये नेत्रे भावशून्ये इव दृश्येते स्म । सः खल्वाटः आसीत् । मुखे अल्पं श्मश्रु विराजते स्म । तस्य हस्ते एकं पात्रम् आसीत् ।

सः महाराजं प्रणम्य स्वपरिचयं वदन् अकथयत् - ''महाराज ! अहं भूतनाथस्य कलहकेतुनामकस्य शिष्यः गरलभोगि-नामकः । अहं दीर्घकालं यावत् गुरोः सेवां कृत्वा एकस्य अपूर्वस्य पेयस्य सज्जीकरण-विधिं ज्ञातवान् अस्मि । तत् पेयं पीतं चेत् मनुष्यस्य वास्तविकं व्यक्तित्वं ज्ञायते'' इति ।

तदा महाराजः अवदत् - ''मनुष्यस्य वास्तविकं व्यक्तित्वं द्रष्टव्यं चेत् भवतः पेयस्य का आवश्यकता ? तदीयाः व्यवहाराः सूक्ष्मतया परिशीलिताः चेत् व्यक्तित्वम् अवगम्यते एव'' इति ।

''भवतः कथनम् अवास्तविकम् इति अहं न वदामि । किन्तु तत् असम्पूर्णम् इति तु सुस्पष्टम् । व्यवहाराः बाह्यव्यक्तित्वं निरूपयेयुः, न तु आन्तरिकम् । आन्तरिकं व्यक्तित्वम् एव वास्तविकं स्वरूपं मनुष्यस्य । केषुचित् आन्तरिकं बाह्यं च परस्परविरुद्धम् अपि भवितुम् अर्हति । उदाहरणार्थं भवतः आस्थानम् एव परिशीलयाम । अत्र स्थिताः सर्वे राजभक्तिमन्तः इति तु बाह्यदर्शनात् स्पष्टम् । किन्तु आन्तरिकतया अत्रैव केचन शत्रवः अपि स्युः । तादृशं रूपं प्रदर्शयति मया सज्जीकृतं तत् पेयम् ।''

''आश्चर्यकरम् एतत् सर्वम्'' इति

आश्चर्ययुक्तस्वरेण उक्त्वा राजा आगन्तुकम् अपृच्छत् - "किं भवान् स्वकथनम् इदानीम् एव प्रमाणीकर्तुं शक्नुयात् ?" इति ।

"कुतो न ? भवत्पुरतः द्वारपालकः कश्चित् अस्ति खलु ? तम् एव एतत् पाययित्वा परीक्षितुम् अर्हति भवान् । हस्तस्य मणिं द्रष्टुं दर्पणः न आवश्यकः खलु ?" इति साभिमानम् अवदत् गरलभोगी ।

राजा झटिति रक्षकभटम् आनायितवान् । 'एतत् पीयताम्' इति आदिश्य तस्मै तत् पेयं दत्तवान् च । सः रक्षकभटः राजाज्ञां शिरसा वहन् पेयं पीतवान् ।

अनन्तरक्षणे एव तस्य व्यवहारे परिवर्तनं जातम् । सः राज्ञः पुरतः एव अशिष्टव्यवहारम् आरब्धवान् । राज्ञः पार्श्वे उपविष्टे मुख्यरक्षापाले क्रोधं प्रदर्शयन् उच्चस्वरेण - "अये रक्षपालाधम ! आसनात् अवतर रे ! मां सर्वेषां पुरतः भर्त्सितवान् खलु भवान् ! धिक् भवन्तम्" इति उक्त्वा स्वस्य शूलं तम् उद्दिश्य वेगेन क्षिप्तवान् ।

मुख्यरक्षापालः किञ्चित् अपसृत्य शूलप्रहारात् आत्मानं रक्षितवान् । शूलं स्तम्भे लग्नं सत् भूमौ अपतत् । एतत्सर्वं दृष्ट्वा सभास्थाः सर्वे आश्चर्यचकिताः ।

"एषः भवता भर्त्सितः इत्येतत् किं सत्यम् ?" इति राजा मुख्यरक्षापालम् अपृच्छत् ।

"आम् । एषः परह्यः कर्तव्यपालने प्रमादं कृतवान् आसीत् । अतः मया दण्डसंहितायाः अनुगुणं दण्डः विहितः, प्रमादार्थं भर्त्सितः च" इति अवदत् मुख्यरक्षापालः ।

"एतस्मात् स्पष्टं यत् मुख्यरक्षापालविषये रक्षकभटस्य यः क्रोधः अन्तः तपन् अपि सुप्तः आसीत् सः इदानीं पेयस्य प्रभावतः प्रकटितः इति" इति राजा वस्तुस्थितेः विश्लेषणं कृतवान् ।

"आं महाराज ! पेयस्य वैशिष्ट्यम् एव एतत् । अन्तर्निहितं भावं बहिः आनयति एतत् । तस्मात् मनुष्यस्य वास्तविकं स्वरूपं प्रकटितं भवति" इति उक्तवान् गरलभोगी ।

'एतत् पेयम् अपूर्वं विचित्रं च अस्ति । एतादृशं मया इतःपूर्वं न दृष्टम् एव । एतत् अग्रे कदाचित् महते उपयोगाय कल्पेत अपि' इति चिन्तितवान् राजा ।

ततः सः आदिष्टवान् यत् सः द्वारपालकः कारागारे स्थापनीयः इति । 'गरलभोगिनः

वासव्यवस्था अतिथिगृहे सम्मानपूर्वकं कल्पनीया' इत्यपि आज्ञापितवान् सः ।

तस्मिन् एव दिने मुख्यरक्षापालः महाराजम् एकान्ते दृष्ट्वा निवेदितवान् - "प्रभो, द्वाररक्षकः गरलभोगी च सम्भूय एतत्सर्वं दर्शितवन्तौ स्यातां कदाचित् । अतः तस्य पेयस्य योग्या परीक्षा करणीया । मह्यं तत् किञ्चित् दत्तं चेत् अहं योग्यपरीक्षां कृत्वा परिणामं निवेदयेयम्'' इति ।

"युक्तम् उक्तं भवता । अद्य दृष्टं वास्तविकम्, आकस्मिकम् उत वञ्चनापूर्णम् इति निर्णेतुं नास्ति प्रमाणम् । अतः पुनः एकवारं तत् परीक्षणीयम्'' इति उक्त्वा राजा पेयस्य कञ्चन भागं मुख्यरक्षापालाय दत्तवान् ।

मुख्यरक्षापालः पेयं स्वीकृत्य शिवमन्दिरं गतवान् । तत्र जटाधारी कश्चन संन्यासी ध्यानमग्नः आसीत् । रक्षापालः तं साष्टाङ्गं प्रणम्य प्रार्थितवान् - "मान्यवर ! काशीयात्रां समाप्य अहम् अद्यैव प्रत्यागतः । एतस्मिन् पात्रे गङ्गाजलम् अस्ति । यदि भवान् तत् सेवेत तर्हि अहं पुण्यभाक् भवेयम्'' इति ।

संन्यासी आशीर्वादं कृत्वा तत् पेयं पीतवान् । संन्यासिनि कीदृशं परिवर्तनं भवेत् इति प्रतीक्षमाणः आसीत् रक्षापालः । अत्रान्तरे झटिति उत्थितः संन्यासी पार्श्वस्थेन दण्डेन मुख्यरक्षापालं सम्यक् ताडितवान् । तावदेव न, संन्यासिनः सुवर्णाङ्गुलीयकं कण्ठहारं चापि बलात् वशीकृतवान् सः । तदा तत्र उपस्थिताः यामिकाः रक्षापालं रक्षन्तः संन्यासिनं निगृह्य कारागारे स्थापितवन्तः ।

राजा एतां वार्तां श्रुतवान् । मुख्यरक्षापालस्य कुचेष्टां दुर्गतिप्राप्तिं च श्रुत्वा सः सकृत् हसितवान् । अनन्तरकाले सः गाम्भीर्येण अचिन्तयत् - 'न जाने, मम देशे कियन्तः दुष्टाः संन्यासिवेषेण जीवन्ति इति । एतस्य पेयस्य प्रभावात् तु सर्वेषाम् अन्तरङ्गम् आविष्कृतं भवति । अतः महाप्रमाणेन एतस्य पेयस्य सज्जीकरणार्थं लक्षशः सुवर्णनाणकानां व्ययः अपि युक्तः एव' इति ।

तदवसरे राज्ञी तत्र आगतवती । राजा तां पेयस्य वार्तां निवेद्य - "एतस्य प्रयोगतः स्थलद्वये गुप्तापराधिनौ गृहीतौ । अतः राज्ये सर्वत्र विकीर्णानाम् अपराधिनां ग्रहणार्थम् एतत् नितराम् उपकारकं स्यात्'' इति अवदत् ।

राज्ञी अपि पेयस्य प्रभावं श्रुत्वा आश्चर्यं

प्राप्तवती । किन्तु पेयस्य सामर्थ्यस्य विषये तस्याः पूर्णः विश्वासः न जातः । अतः सा महाराजम् उक्तवती – ''अहम् एतस्य पेयस्य प्रभावं प्रत्यक्षं परीक्ष्य अपराधिग्रहणविषये उपकारत्वम् अस्ति वा न वा इति ज्ञातुम् इच्छामि । यावत् अहम् एतत् परीक्ष्य मदीयम् आशयं न वदामि तावत् एतद्विषये कोऽपि निर्णयः न करणीयः'' इति ।

''तथैव भवतु'' इति उक्त्वा राजा राज्ञ्यै अपि कञ्चन भागं दत्तवान् ।

राज्ञी तत् नीत्वा परिचारिकां सुभाषिणीं पायितवती । पेयं पीतवती सुभाषिणी पाकशालां गत्वा पाचकम् उद्दिश्य अवदत् – ''ह्यः वराकी एषा महाराज्ञी मां विनाकारणं तर्जितवती । स्नानसमये मया पारिजाततैलं न उपयुक्तं, प्रत्युत चम्पकतैलम् उपयुक्तम् इत्येतत् तस्याः कोपस्य कारणम् । एतस्मिन् काले पारिजातपुष्पाणि न लभ्यन्ते इति किं सा न जानाति ? यत् अलभ्यं तत् मया कथं वा उपयोक्तुं शक्येत ? वस्तुतः अपमानोद्देशेन एव तया तथा कृतम् । अधिकारदर्पः तथा कारयति । एतस्य अपमाननस्य प्रतीकारः मया करणीयः एव । भवता अद्य विष-मिश्रितम् अन्नं सज्जीक्रियताम् । अहम् एव तत् राज्ञ्यै दत्त्वा खादयिष्यामि'' इति ।

पाचकद्वारा प्रवृत्तं श्रुत्वा राज्ञी दिग्भ्रान्ता । राज्ञीतः वार्ता श्रुत्वा राजा अवदत् – ''दुष्टानां ग्रहणार्थम् एतत् नितराम् उपकरोति इति तृतीयप्रयोगात् अपि ज्ञातम् अस्ति । अतः लक्षशः सुवर्णनाणकानि व्ययीकृत्य महता प्रमाणेन एतत् पेयं सज्जीकारयिष्यामि । ततः

अधिकारिणः, अन्यराजोद्योगिनः, प्रजाः च तत् पाययित्वा के सज्जनाः, के च दुष्टाः इति परिशीलयिष्यामि । दुष्टान् यथायोग्यं दण्डयिष्यामि । काम्भोजराज्ये केवलसज्जनाः एव सन्ति इति कीर्तिः सर्वत्र यथा प्रसरेत् तथा करिष्यामि'' इति ।

तदा राज्ञी अवदत् – ''पेयस्य सामर्थ्यस्य विषये मम इतोऽपि सन्देहः । सुभाषिणी मां प्राणप्रियां भावयति इत्यत्र नास्ति एव सन्देहः । मद्विषये तस्याः रोषः कोपः वा सर्वथा नास्ति । न भविष्यति अपि । भवान् स्मरत्येव खलु – उद्याने विहारसमये वृक्षशाखायां लम्बमानं, मां दंष्टुम् उद्युक्तं सर्पं सा प्राणापायम् अपि अविगणय्य हस्तेन गृहीत्वा दूरे क्षिप्तवती इति ? अतः पेयस्य

मनुष्याः भवितुम् इच्छतां जीवने अनुशासनम् अपरिहार्यम् । तत् विना कोऽपि मनुष्यः न भवेत्, प्रत्युत पशुः स्यात् ।

– श्रीमाता

प्रभावः सत् उत असत् इति चिन्तनीयम्'' इति ।

एतत् श्रुत्वा राजा झटिति आसनात् उत्थाय मुख्यद्वारस्थां घण्टां वेगेन वादितवान् । तदा झटिति बहवः सैनिकाः तत्र उपस्थिताः । राजा तान् आज्ञापितवान् यत् सः अतिथि-भवनस्थः दुष्टः गरलभोगी मान्त्रिकः शूलमये कूपे निर्दयं क्षेपणीयः इति ।

वेतालः एवं कथां समाप्य अवदत् – ''अये राजन् ! गरलभोगी शूलमये कूपे क्षेपणीयः इत्येषा राजाज्ञा किं विवेकपूर्णा ? पेयस्य प्रभावात् तेन ज्ञातुं शक्यम् आसीत् यत् कः सुहृत्, कः शत्रुः, कः हितैषी, कश्च दुष्टः इति । चोर-द्रोहि-वञ्चकादीनाम् अभिज्ञानार्थं स्थितं सुलभमार्गं किमर्थं तिरस्कृतवान् सः ? राज्यम् अपराधरहितं कर्तुं स्थितः अवकाशः किमर्थं वा तेन उपेक्षितः? त्रिवारम् अपि पेयस्य सामर्थ्यं प्रमाणसिद्धं जातम् । तथापि राज्ञीवचनं श्रुत्वा क्षणिकावेशेन व्यवहृतवान् राजा । किं सः न अविवेकी ? मम एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरं ज्ञात्वा अपि यदि भवान् न वदेत् तर्हि भवतः शिरः सहस्रधा भग्नं भवेत्'' इति ।

तदा मौनं स्थातुम् अशक्तः राजा त्रिविक्रमः अवदत् – ''राजा अपूर्ववस्तूनां सङ्ग्रहे तावत् आसक्तः आसीत् यत् प्राप्तस्य वस्तुनः अप्रत्यक्षसूक्ष्मदुष्प्रभावम् अवगन्तुं सः असमर्थः जातः आसीत् । अतः एव पेयस्य बाह्यप्रभावं दृष्ट्वा सः तथा प्रभावितः अभवत् यत् समग्रे देशे स्थितान् दुष्टान् अपराधिनः च कर्तुम् उद्युक्तस्य गरलभोगिनः दुरुद्देशं ज्ञातुं सः असमर्थः जातः । राज्ञी यदा पानीयस्य सत्प्रभावविषये सन्देहं प्रकटितवती तदा सः अवगतवान् – पेयं जनान् पिशाचाविष्टान् करोति इति । जनान् पिशाचग्रस्तान् कर्तुम् उद्युक्तस्य पिशाचाराधकस्य गरलभोगिनः शूलमये कूपे पातनं युक्तमेव खलु ?'' इति ।

एवं वदता त्रिविक्रमेण मौनभङ्गः कृतः आसीत् । अतः वेतालः ततः अदृश्यः भूत्वा यथापूर्वं वृक्षस्य शाखाम् अवलम्बितवान् ।

लाभः एव महान्

बालकृष्णः कश्चन ग्रामीणः वणिक् । सः कदाचित् वाणिज्यनिमित्तं नगरं गतवान् । कार्यं समाप्य सः भोजनार्थं भोजनालयं प्रति गतवान् । तत्र तद्ग्रामीणः शङ्करः मिलितवान् ।

बालकृष्णस्य मेलनात् सन्तुष्टः शङ्करः अवदत् - ''मित्र ! भवतः मेलनं सन्तोषाय । प्रतिगमनसमये अहम् अपि भवता सह आगमिष्यामि । सहैव गच्छाव तावत्'' इति ।

बालकृष्णः सहमतिं सूचितवान् । ततः तौ भोजनं समाप्य बहिः आगतवन्तौ ।

अत्रान्तरे भोजनालयस्य सेवकः धावन् आगत्य - ''श्रीमन् ! उत्तरीयम् अन्तः एव विस्मृत्य आगतं भवता । स्वीकरोतु एतत्'' इति उक्त्वा बालकृष्णाय उत्तरीयं दत्तवान् ।

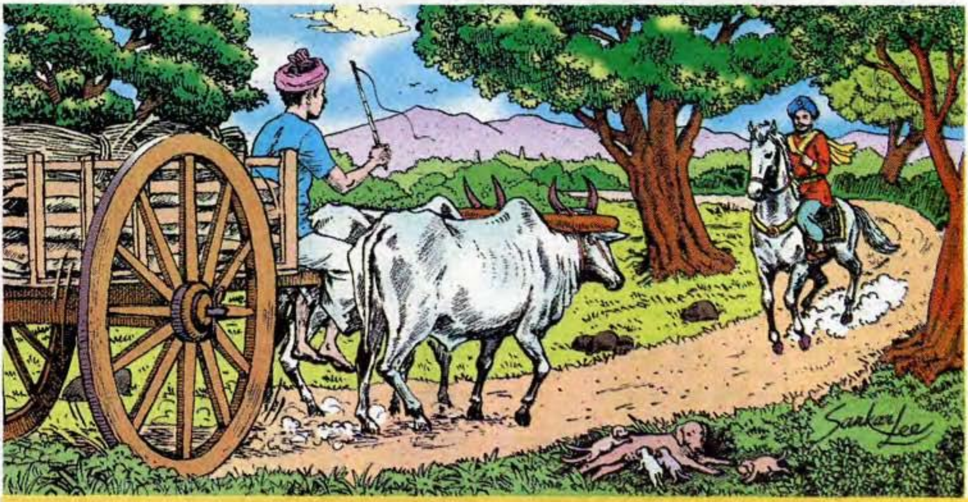
बालकृष्णः उत्तरीयं स्वीकृत्य स्कन्धे संस्थाप्य तस्मै सेवकाय एकं रूप्यकम् उपायनरूपेण दत्तवान् । सेवकः धनं प्राप्य विनयेन नमस्कृत्य ततः निर्गतवान् ।

ततः शङ्करः अवदत् - ''सेवकेन उत्तरीयम् आनीय दत्तं यत् तदर्थम् एकरूप्यकात्मकम् उपायनं किमर्थं दत्तं भवता ? अर्धरूप्यकदानम् अपि पर्याप्तम् अभविष्यत्'' इति ।

तदा बालकृष्णः उत्तरीयं स्पृशन् उक्तवान् - ''अमूल्यम् एतत् न मम । इदानीं तु एकरूप्यकदानेन एव प्राप्तं मया । अतः एकरूप्यकं यच्छता अपि मया महान् एव लाभः प्राप्तः'' इति ।

एतत् श्रुत्वा शङ्करः आश्चर्येण स्तब्धः जातः ।

चतुरक्षः

कृष्णापुरस्य भूस्वामी एकदा अश्वम् आरुह्य ग्रामे सञ्चारार्थं प्रस्थितवान् । एवं सञ्चारसमये गुल्मस्य कस्यचित् पार्श्वे शयनं कृत्वा चतुरः नवजातशिशून् स्तन्यं पाययन्ती काचित् शुनकी तेन दृष्टा । तस्मिन् एव समये कश्चन अश्वशकटः वेगेन अभिमुखम् आगतः ।

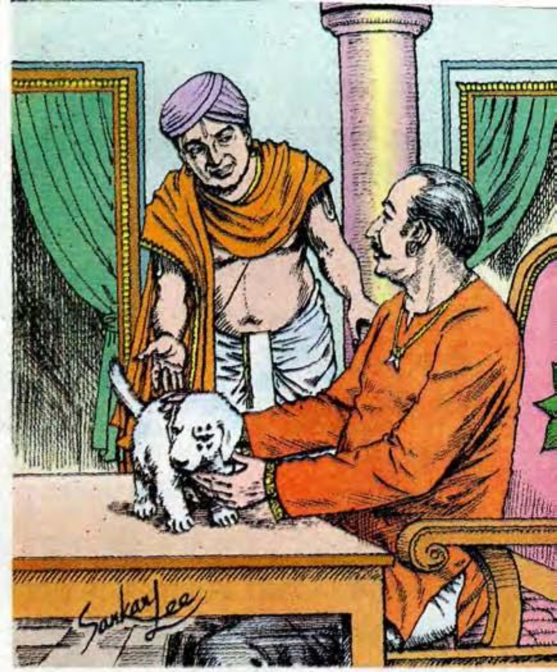
भूस्वामिनः अश्वं दृष्ट्वा शकटचालकः दिग्भ्रान्तः भीतः च । भूस्वामिने मार्गं दातुं सः स्वशकटं पार्श्वे नीतवान् । तत्र मार्गः असमः आसीत् । अतः शकटस्य समतोलनत्वं नष्टम् । यावत् स्थितिं समीकर्तुं शकटचालकः प्रयतमानः आसीत् तावता शकटचक्रं शुनक्याः तत्पुत्राणां च उपरि अगच्छत् । त्रयः शुनकशिशवः तदा एव गतप्राणाः । शुनक्याः अपि तादृशी एव गतिः जाता ।

एतत् दारुणं दृश्यं दृष्टवतः भूस्वामिनः हृदयं करुणारसपूर्णं जातम् । सः सजीवं स्थितं शुनकशिशुम् उन्नीय गृहं प्रत्यागतवान् । सेवकेभ्यः तं दत्त्वा - 'जागरूकतया एतं पोषयन्तु' इति अदिष्टवान् च ।

तस्मिन् समये भूस्वामिनः पुरोहितः अपि तत्र आसीत् । सः शुनकशिशुं दृष्ट्वा अवदत् - ''मान्यवर ! एतस्य नेत्रस्य उपरि अधः च कृष्णवर्णं बिन्दुद्वयम् अस्ति । एतादृशः शुनकः चतुरक्षः इति उच्यते । एतादृशः शुनकः अनिष्टकरः इति प्राचीनाः भावयन्ति स्म । दिग्विजययात्रातः पूर्वम् एतादृशः दृष्टः चेत् ते मुसलेन प्रहृत्य मारयन्ति स्म । अतः एतस्य पालनम् अशुभकरम् इति मम भाति'' इति ।

''अन्धश्रद्धा एषा । प्राचीने काले अश्वमेधाङ्गतया अजं बलिरूपेण समर्प्य तदीये नेत्रे सूर्याय, मनः चन्द्राय, कर्णौ दिक्पालकेभ्यः, जीवात्मा प्रजापतये, शरीरं

पञ्चभ्यः भूतेभ्यः च अर्प्यन्ते स्म । कलियुगे पशुयागः निषिद्धः । एवं कालभेदात् विश्वासे अपि भेदाः भवितुम् अर्हन्ति । चतुरक्षः शुनकः अशुभकरः इति भावना भवतु प्राचीनानाम् । किं तेन मम ? मात्रा भ्रातृभिः च विहीनम् एतं निरपराधं शुनकशिशुम् अहं तु निर्दयं मारयितुं न शक्नोमि । दया मानवसहजः गुणः । एषः च दयापात्रम् । भवान् तु पुरोहितः । भूतदया परमश्रेयसे इति शास्त्राणि वदन्ति बहुधा । तत्रापि शुनकः विश्वासप्रतीकभूतः । एतस्यैव मारणार्थं प्रयत्नः सर्वथा अमानवीयः'' इति अवदत् भूस्वामी ।

पुरोहितः निरुत्तरः जातः । भूस्वामी चतुरक्षम् उत्तमाहारादिदानेन पोषितवान् । वर्षाभ्यन्तरे सः सुपुष्टकायः सुन्दरः च जातः । सः भूस्वामिनः गृहपरिसरे सर्वत्र निर्भयतया सञ्चरति स्म । क्वचित् भूस्वामिनः पार्श्वे उपविशति स्म अपि । अपरिचितान् दृष्ट्वा भषति स्म सः । रात्रौ गृहरक्षणम् अपि करोति स्म । प्रतिवेशिगृहाणि अपि रक्षति स्म । बालैः सह सम्यक् क्रीडति स्म । एतस्य सर्वस्य कारणतः सः सर्वेषां जनानां प्रियः जातः ।

किन्तु पुरोहितः एतत् न सहते । शुनकस्य स्पर्शम् अपि अमङ्गलकरं भावयति स्म सः । शुनकः समीपम् आगच्छति चेत् अपि धावति स्म पुरोहितः । एतत् दृष्ट्वा जनाः हसन्ति स्म ।

चतुरक्षः पुरोहितस्य गृहस्य अन्तः अपि सञ्चरति स्म । तद्गृहजनाः तं न निवारयन्ति स्म । दिनेषु गतेषु सः अन्येषाम् इव पुरोहितस्य अपि अनुसरणम् आरब्धवान् । पुरोहितः तं पदे पदे निवारयति स्म । अतः शुनकः तस्य अनुसरणे एव अधिकोत्साहं दर्शयति स्म । एतत् दृष्ट्वा पुरोहितः क्रोधेन वदति स्म - ''पूर्वम् अश्वमेधयागस्य अश्वः स्वच्छन्दतया सञ्चरति स्म । श्वमेधयागः तु केनापि क्रियमाणः नास्ति । तथापि अयं शुनकः तु कस्यापि निग्रहं विना स्वच्छन्दतया सर्वत्र सञ्चरति । मां च सदा पीडयति । पूर्वजन्मनि मया शुनकपीडनम्, अन्यत् किमपि पापं वा आचरितम् इति मन्ये । अतः एव अयं शुनकः मां निरन्तरं बाधते'' इति ।

एकदा पुरोहितः मञ्चे शयितः आसीत् । तदा चतुरक्षः तत्समीपम् आगत्य विचित्रस्वरेण

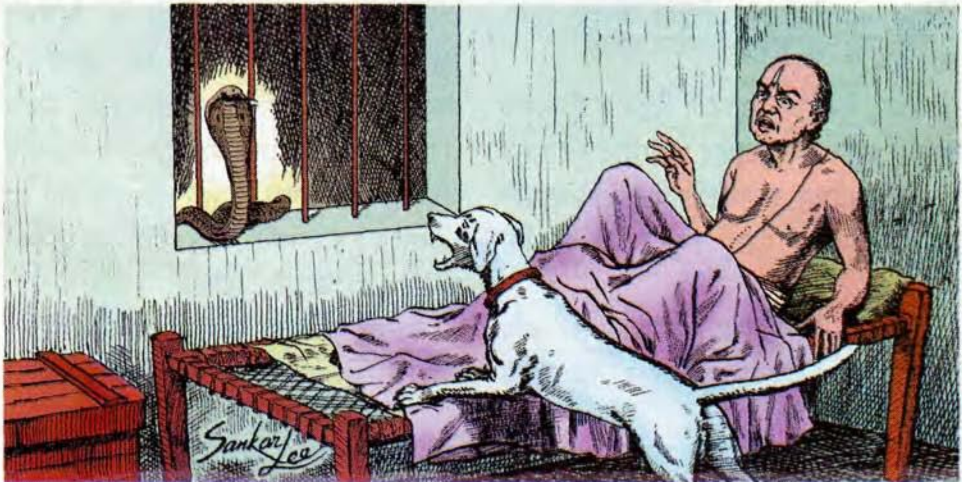
भषणम् अकरोत् । एतत् श्रुत्वा नितरां क्रुद्धः पुरोहितः दण्डेन तं प्रहर्तुम् उद्युक्तः । अत्रान्तरे तस्य दृष्टिः वातायने पतिता । तत्र कश्चन सर्पः फणां प्रसार्य फूत्कुर्वन् आसीत् । तं दृष्ट्वा शुनकः भषन् आसीत् । समीपे एव सर्पं दृष्टवतः पुरोहितस्य हृदयं स्तब्धम् । सः भीत्या कम्पमानः - ''हा हन्त ! सर्पः, सर्पः'' इति उच्चैः आक्रोशनम् अकरोत् । तत् श्रुत्वा केचन धावन्तः आगतवन्तः । सर्पं च मारितवन्तः ।

पुरोहितेन पूर्वतनी काचित् घटना स्मृता । पूर्वं कदाचित् कासारे स्नात्वा आगमनसमये सः अजागरूकतावशात् सर्पस्य उपरि पादं स्थापितवान् आसीत् । तदा सर्पः तं क्रोधेन दृष्ट्वा ततः निर्गतवान् । एतां घटनां श्रुत्वा बान्धवाः उक्तवन्तः आसन् - 'सर्पः प्रतीकारसाधनार्थं यदाकदाचित् वा आगत्य दंशनार्थं प्रयत्नं कुर्यात् । अतः जागरूकता वरम्' इति । एतत् स्मृत्वा पुरोहितः तस्य दिनस्य शुनकस्य व्यवहारम् अपि अस्मरत् । तस्मिन् दिने आ प्रातः शुनकः तस्य पृष्ठतः एव सञ्चरन् आसीत् । शब्दैः, पाषाणखण्ड-क्षेपणेन वा निवारितः अपि सः न अपगतः एव ।

'मम प्राणरक्षणार्थम् एव अयम् अद्य एवं व्यवहारम् अकरोत्' इति चिन्तयन् पुरोहितः शुनकस्य विषये विशेषप्रीतिमान् जातः ।

सः चतुरक्षं प्रीत्या आलिङ्ग्य - ''भोः, प्राणरक्षक, शुनकमित्र ! सर्वभूतेषु दया प्रदर्शनीया इति शास्त्राणि वदन्ति । अहं शास्त्रज्ञः सन् अपि तत् तत्त्वं विस्मृतवान् आसम् । भवति विशेषतः घृणां प्रदर्शयन् आसम् । तादृशस्यापि मम उपकारं कुर्वता भवता महती श्रेष्ठता प्रदर्शिता । मानवात् मत्तः अपि पशुः भवान् एव श्रेष्ठः जातः'' इति वदन् तस्मै प्रीत्या आहारक्षीरादिकं दत्तवान् ।

एषा घटना भूस्वामिना अपि ज्ञाता । सः पुरोहितम् अवदत् - ''चतुरक्षः अयं मारणीयः इति भवान् उक्तवान् आसीत् । किन्तु सः एव भवतः प्राणरक्षकः जातः । भगवान् कं कीदृशं किमर्थं सृजति इति अस्माभिः न ज्ञायते । फलं ज्ञात्वा एव कारणम् ऊह्यते'' इति ।

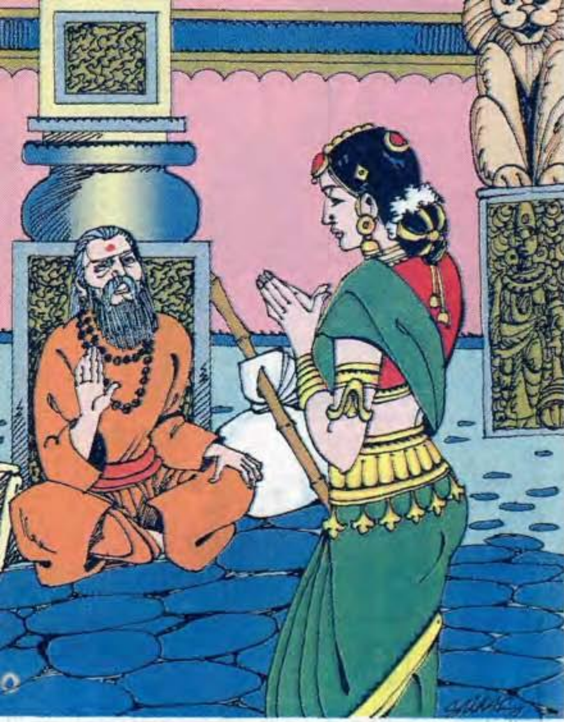

सुवर्णसिंहासनम्-६

[हैहयवंशीयः राजा सारस्वतः दक्षिणभारतस्य सर्वाणि राज्यानि जित्वा विशालं साम्राज्यं निर्मितवान् । किन्तु तस्य मरणस्य अनन्तरं सर्वे सामन्ताः स्वतन्त्राः जाताः । कालिन्दीराजः माधवसेनः कौण्डिन्यदेशस्य बन्धुः सन् अपि चम्पकराजस्य मरालभूपतेः साहाय्यं कर्तुम् उद्युक्तः जातः । माधवसेनः स्वपुत्रीं श्रीलेखां मरालभूपतिपुत्राय दातुम् इच्छति स्म । किन्तु श्रीलेखा कौण्डिन्यराजकुमारं विजयदत्तं परिणेतुम् इष्टवती । अतः सा गृहात् पलाय्य गान्धर्वविधिना विजयदत्तं परिणीतवती । गुरोः शिवानन्दस्य आदेशस्य अनुगुणं श्रीदत्तः प्रासादसमीपे खननं कारयित्वा सुवर्णसिंहासनं प्राप्तवान् । तस्य रक्षकं सर्पं समुचितोत्तरदानेन जितवान् विजयदत्तः । राज्याभिषेकदिने यदा सः सिंहासनम् आरोढुम् उद्युक्तः तदा प्रथमसोपानस्था सालभञ्जिका तं निरुद्धवती । 'कथा-कथनानन्तरं मया यः प्रश्नः पृच्छ्यते तस्य उत्तरं दत्तं चेदेव अग्रे गमनार्थम् अधिकारः भवतः' इति सन्दिश्य सा कथाम् उक्तवती । कालकेतोः शासनकाले प्रजानां जीवनं कष्टकरं जातम् । क्षामपीडा अपि आरब्धा । तदा वृद्धः भूतपूर्वसेनापतिः श्रीमल्लः प्रतिवेशिराजाय चन्दनवर्मणे पत्रं लिखित्वा प्रार्थितवान् यत् अस्मद्देशः रक्षणीयः इति । तदनन्तरम् .....]

श्रीमल्लस्य पत्रं प्राप्य राजा चन्दनवर्मा आश्चर्यचकितः दिग्भ्रान्तः च । श्रीमल्लस्य देशप्रेम निःस्वार्थतां च सः सम्यक् जानाति स्म । 'श्रीमल्लः एव पत्रं प्रेषितवान् यत् ततः त्रिपुरान्तकदेशस्य दुरवस्था तावत् सुनिश्चिता । यद्यपि अन्यदेशस्य आन्तरिक-व्यवहारे हस्तक्षेपः दोषाय, तथापि एतदवसरे मम तूष्णीं स्थितिः कर्तव्यलोपाय भवेत् । मानवतादृष्ट्या वा मया त्रिपुरान्तकदेशस्य सुव्यवस्थार्थं कोऽपि उपायः चिन्तनीयः' इति निर्णीय माधवसेनः त्रिपुरान्तकदेशं प्रति गुप्तचरान् प्रेषितवान् ।

गुप्तचराः सर्वविधाः वार्ताः सङ्गृह्य प्रत्यागत्य चन्दनवर्माणं निवेदितवन्तः । ततः चन्दनवर्मा अवगतवान् यत् चित्ररथः यद्यपि राजविरोधं करोति, तथापि तेन महान् जनानुरागः सम्पादितः अस्ति इति । 'संन्यासिनं नमस्कृतवती इत्येकेन एव कारणेन

राजा कालकेतुः पट्टमहिषीं हेमावतीं कारागारे स्थापितवान्' इत्येतां वार्तां ज्ञातवतः तु चन्दनवर्मणः हृदयम् उद्विग्नं जातम् । 'महाराज्ञी हेमावती महासाध्वी । देवस्य पूजनं, संन्यासिषु आदरप्रदर्शनम् इत्यादयः अपि यत्र निषिद्धाः तस्य देशस्य राज्ञः अविवेकिता निश्चयेन खण्डनार्हा । महाराज्ञ्याः एव एतादृशं कष्टं चेत् सामान्यजनानां तत्र का वा कथा स्यात् ? अतः कालकेतुः मया निग्रहणीयः एव' इति निर्णीतवान् चन्दनवर्मा तस्मिन् एव दिने त्रिपुरान्तकदेशं प्रति ससैन्यं गतवान् ।

त्रिपुरान्तकदेशस्य सैन्यम् अल्पं दुर्बलं च आसीत् । अतः विशेषक्लेशं विना एव सः जयं प्राप्तवान् । एवं त्रिपुरान्तकदेशः चन्दनवर्मणः वशः जातः ।

तं देशं वशीकृतवान् चन्दनवर्मा कालकेतुम् आदिष्टवान् यत् नगरसमीपे स्थिते उद्याने सपत्नीकः भवान् वसेत् इति । सः सैनिकान् आज्ञापितवान् यत् चित्ररथः कथञ्चित् वा मत्पुरतः उपस्थापनीयः इति । सैनिकाः समग्रे नगरे अन्वेषणं कृतवन्तः । उद्यानेषु अरण्ये चापि तैः अन्वेषणं कृतम् । किन्तु कुत्रापि चित्ररथः न दृष्टः तैः । ते विविधजनान् अपि एतद्विषये पृष्टवन्तः । तैः पृष्टाः सर्वे एकम् एव उत्तरं वदन्ति स्म - 'एतद्विषये वयं किमपि न जानीमः' इति ।

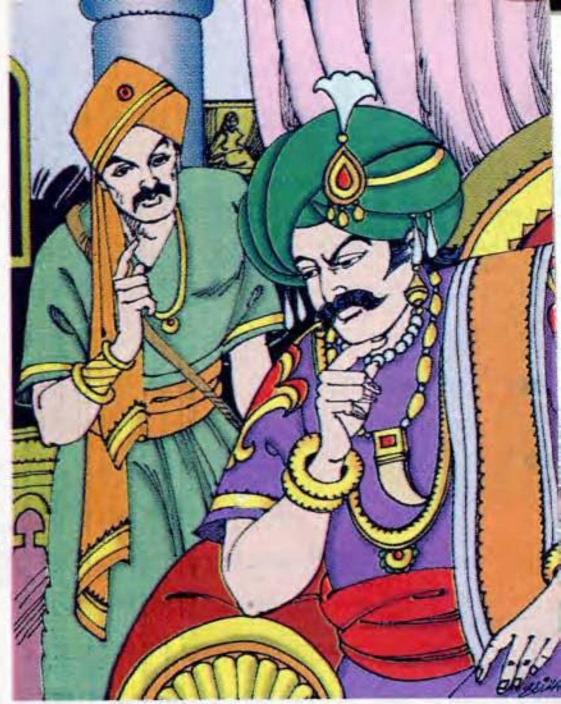
चन्दनवर्मणः शासनं यदा आरब्धं तदा त्रिपुरान्तकदेशे अपराधाः सर्वथा न्यूनाः जाताः । प्रजानां हितार्थं चन्दनवर्मा विविधान् क्रमान् झटिति व्यवहारे आनीतवान् । अतः सः अल्पे एव काले जनप्रियः जातः ।

चित्ररथस्य अन्वेषणप्रयत्नः विफलः जातः इति यदा ज्ञातं तदा वृद्धः सेनानी श्रीमल्लः चन्दनवर्माणम् उक्तवान् - ''भवतः आक्रमणात् पूर्वम् एव सः रोगग्रस्तः आसीत् इति श्रूयते । सः तु जनप्रियः आसीत् । प्रजानां हितं सः विशेषतः चिन्तयति स्म । अतः मम तु भासते यत् केचित् तं गुप्तस्थाने रक्षन्तः स्युः इति । दण्डभयात् ते अस्मान् किमपि न वदन्ति'' इति ।

चन्दनवर्मा चिन्तितवान् यत् रोगग्रस्तस्य चित्ररथस्य चिकित्सां कोऽपि वैद्यः कुर्वन् स्यात् एव इति । अतः सः सर्वेषां वैद्यानां गृहाणां परिशीलनार्थं गुप्तचरान् नियोजितवान् ।

कदाचित् राज्ञा वार्ता ज्ञाता यत् अश्वमुखः

नाम प्रसिद्धः वैद्यः कस्यचित् चिकित्सां रहस्यरूपेण कुर्वन् अस्ति इति ।

राजा तम् आनाय्य पृष्टवान् - ''भोः, भवान् कस्यचित् चिकित्सां रहस्यरूपेण कुर्वन् अस्ति इति अस्माभिः श्रुतम् । भवता चित्ररथस्य खलु चिकित्सा क्रियमाणा अस्ति ? सत्यं वदतु, अन्यथा भवन्तं कठोरतया दण्डयिष्यामि'' इति ।

एतत् श्रुत्वा अश्वमुखः यद्यपि क्षणकालं भीतः, तथापि अल्पे एव काले आत्मानं निगृह्य सः सधैर्यम् उक्तवान् - ''चित्ररथम् अहं न जानामि एव । तस्य चिकित्सा रहस्यरूपेण मया क्रियमाणा नास्ति अपि'' इति ।

एषः असत्यं वदन् अस्ति इति राजा यद्यपि झटिति अवगतवान्, तथापि तं ततः प्रेषितवान् सः ।

अनन्तरदिने चित्रनेमिनामकः कश्चन उच्चाधिकारी राजानं रात्रौ एकान्ते दृष्ट्वा - ''महाराज ! ह्यः रात्रौ गुप्तरूपेण चिकित्सार्थं गच्छन् अश्वमुखः मया दृष्टः । रहस्यरूपेण तस्य अनुसरणं कृतं मया । अतः चित्ररथः कुत्र निलीय स्थितः अस्ति इति मया ज्ञायते'' इति निवेदितवान् ।

तेन दत्तस्य सङ्केतस्य अनुगुणं चन्दनवर्मा सैनिकैः सह गत्वा चित्ररथं बन्धिनं कृतवान् । चित्ररथस्य वासार्थं प्रासादे एव व्यवस्था कारिता तेन । राजवैद्यद्वारा योग्या चिकित्सा अपि कारिता । यदा चित्ररथः स्वस्थः जातः तदा तं सामन्तपदे प्रतिष्ठापितवान् चन्दनवर्मा ।

सप्ताहानन्तरं चन्दनवर्मा चित्रनेमिं राजसभाम् आनाय्य सर्वेषां पुरतः कशाप्रहारैः दण्डयित्वा घोषितवान् यत् अनैतिककार्यं ये कुर्वन्ति ते एवम् एव कठोरतया दण्ड्यन्ते इति ।

अनन्तरं सः आज्ञापयत् - ''चित्ररथः निर्धनदुःखितजनानां साहाय्यं कृतवान् । अतः एव सः प्रजानां प्रीतिपात्रं जातः । तत्कारणतः एव मया सः सामन्तत्वेन नियुक्तः । उत्तमलक्ष्यस्य साधनार्थं योग्यसाधनानाम् उपयोगम् अकुर्वन्, अनैतिकमार्गं च आश्रयन् सः अपराधम् अपि कृतवान् अस्ति इति तु स्पष्टम् एव । एतस्य प्रायश्चित्तरूपेण चित्ररथस्वामिमन्दिरे प्रतिपक्षम् एकादशीदिने तेन भगवतः सेवकत्वम् अङ्गीकुर्वता सम्मार्जनं

करणीयम् । एषः एव तस्य उचितः दण्डः'' इति ।

सालभञ्जिका एवं कथां समाप्य अपृच्छत् - ''विजयदत्त ! चित्ररथः कुत्र आत्मानं निगूहितवान् इत्येतां वार्तां चित्रनेमिः खलु आनीतवान् ? सर्वाः प्रजाः, वैद्यः अश्वमुखश्च सत्यं जानन्तः अपि असत्यम् एव उक्तवन्तः । तथापि राजा चन्दनवर्मा चित्रनेमिं कठोरतया दण्डितवान् । असत्यवक्तृभ्यः दण्डः न विहितः एव तेन । किन्तु यः देशे लुण्ठनादिकं करोति स्म सः सामन्तपदे प्रतिष्ठापितः । एवं तर्हि चन्दनवर्मा सत्यासत्यनिर्णयं केन आधारेण कृतवान् ? सत्यवार्तावक्ता दण्डितः यत् तस्य पृष्ठभूमिकायां किं धर्मसूक्ष्मम् अस्ति ? सत्यवक्तुः दण्डनं यत् कृतम्, असत्यवक्तॄणां प्रोत्साहनं कृतं यत्, लुण्ठनादि-निरतः सामन्तपदे प्रतिष्ठापितः यत्, तत्सर्वं चन्दनवर्मणः व्यवहारविलक्षणतां खलु द्योतयति आपाततः ? किं चन्दनवर्मणः व्यवहारे विलक्षणता नास्ति ? यदि योग्यम् उत्तरं दातुं भवान् शक्नुयात् तर्हि एव प्रथमं सोपानम् आरोढुम् अर्हः भवेत् । अन्यथा सर्वेषु पश्यत्सु, एतत् सिंहासनम् अदृश्यतां गमिष्यति'' इति ।

तदा विजयदत्तः सालभञ्जिकां प्रणम्य अवदत् - ''सत्यात्मरूपिणि देवि ! भवत्या उक्तायां कथायां स्थितस्य राज्ञः चन्दनवर्मणः सर्वाणि आचरणानि धर्माविरुद्धानि, आदर्श-शासकानुगुणानि च सन्ति । विपत्काले चित्ररथः प्रजानां साहाय्यं कृतवान् ।

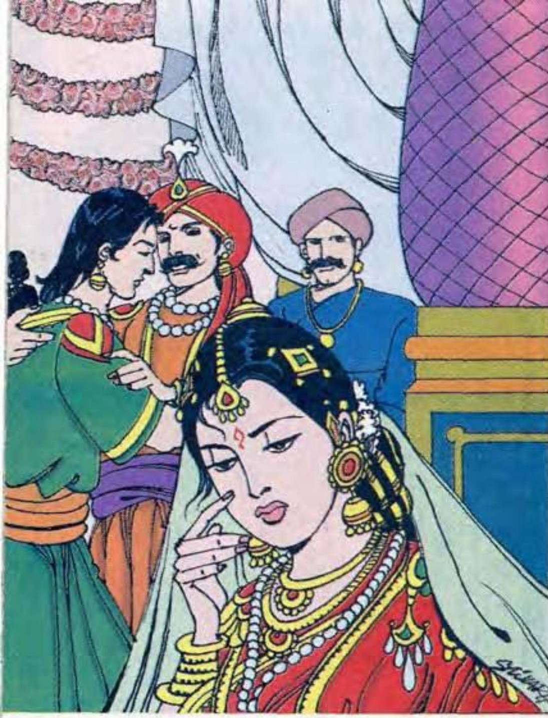
अत्याचारान्याय्यादिव्यवहारैः सन्तप्तानां सान्त्वनं च कृतवान् सः । यद्यपि तेन चितः मार्गः अनुचितः आसीत्, तथापि तदीयं कार्यं तु देशभक्तिपूर्णम् एव आसीत् । मानवता, परोपकारः, दया, करुणा इत्यादयः उदात्ताः गुणाः तस्य व्यवहारे आसन् । सामान्याः जनाः आहाराभावतः म्रियमाणाः आसन्, तथापि केचन स्वार्थपराः अक्रममार्गेण आहारसङ्ग्रहणे, अधिकमूल्येन तस्य विक्रयणे च उद्युक्ताः आसन् । एतत् सर्वथा न असहत चित्ररथः । आहाराभावं कृत्रिमतया सृजतः जनान् निगृह्य सः बलात्कारेण आहारादि-पदार्थान् वशीकृतवान् । तेन सामान्याः जनाः कदापि न पीडिताः । अतः तस्य कृत्यं चौर्यत्वेन निर्देष्टुं न शक्यते अस्माभिः । वस्तुतः चित्ररथेन कर्तव्यं पालितं, सत्यं च पोषितम् । चन्दनवर्मा एतत्सर्वम् अवगत्य एव तं पुरस्कृतवान् । तम् अदण्डयता तेन धर्मः सत्यं च रक्षितम् ।

प्रजासु बहवः चित्ररथस्य वासं व्यवहारं न जानन्ति स्म । तथापि दण्डभयात् 'वयं किमपि न जानीमः' इति असत्यम् उक्तवन्तः ते । असत्यकथनस्य मूलोद्देशः - अभिमानः कृतज्ञताभावः च । दया मानवत्वं च तेषां व्यवहारे स्फुटः । अतः असत्यम् उक्तवन्तः अपि ते न दण्डिताः राज्ञा ।

भ्रष्टाः सुखलोलुपाः अधिकारिणः सदापि प्रजाहितकारिणां द्वेषं कुर्वन्ति । यतः प्रजाहितचिन्तकाः भ्रष्टानां स्वार्थसाधने विघ्नम् आचरन्ति । 'चित्ररथः दण्डितः भवतु' इति उद्देशेन एव ईर्ष्याप्रेरितः चित्रनेमिः चित्ररथस्य रहस्यवासस्थानं महता प्रयत्नेन ज्ञात्वा राजानं निवेदितवान् । अतः एव सत्यवार्तां निवेदित-वन्तम् अपि तं दण्डितवान् चन्दनवर्मा । चन्दनवर्मणः एषः निर्णयः अपि सत्य-न्यायानुगुणः एव ।

मनः, वचनं, कर्म इत्येतानि मानवस्य आचरणस्य त्रीणि अङ्गानि । तेषु मनसः एव प्राधान्यम् । कदाचित् वचनं कर्म च सत्योपेततया भासते, तथापि मनसः परिशुद्धतायाः अभावे तत् आचरणं कपटत्वेन एव परिगणनीयम् । सत्यासत्ययोः सूक्ष्मभेदं यः अवगन्तुं शक्नोति सः एव प्रजाहितं साधयेत् । चन्दनवर्मा तादृशः श्रेष्ठः राजा । प्रजाहितं मनसि निधाय एव तेन निर्णयः कृतः । चित्ररथः अनैतिकं मार्गं यत्

आश्रितवान् तस्य कारणतः तस्य दण्डनमपि स्यात् एव खलु ? तदर्थं राजा भगवत्सेवारूपं पवित्रं दण्डनं विहितवान् । एतद्द्वारा सः जनान् ज्ञापितवान् यत् लक्ष्यम् उच्चं पवित्रं च यथा भवेत्, तथैव लक्ष्यसाधनार्थं चितः मार्गः अपि न्यायोचितः पवित्रः च स्यात् इति । मनसा वचसा कर्मणा च सत्यमार्गः एव अनुसरणीयः इत्येतत् एव चन्दनवर्मणः व्यवहारस्य तात्पर्यम् । यदि कदाचित् चन्दनवर्मणः स्थाने अहं भवेयम्, तर्हि अहम् अपि एवम् एव निर्णयं कृतवान् भवेयम्'' इति ।

''साधु विजयदत्त ! साधु ! मम प्रश्नानां समुचितम् उत्तरं यच्छता भवता प्रथम-सोपानारोहणार्थम् अर्हता प्रदर्शिता अस्ति । स्वागतं भवतः'' इति अवदत् प्रथमा सालभञ्जिका ।

तस्याः वचनं श्रुत्वा सभासदः सर्वे जयकारं कृतवन्तः । महाराजः श्रीदत्तः अग्रे गत्वा पुत्रं महत्या प्रीत्या आलिङ्गितवान् । आनन्दतुन्दिलायाः श्रीलेखायाः नेत्राभ्याम् आनन्दाश्रूणि निर्गतानि । वाद्यवादकैः मङ्गल-वाद्यानि वादितानि । अनन्तरं विजयदत्तः प्रथमसोपानम् आरूढवान् । सोपानारोहण-समये सालभञ्जिकायाः कोऽपि विरोधः न आसीत् इत्यतः सभासदः सर्वे तृप्त्या निश्श्वसितवन्तः ।

अत्र एवं सर्वेषु आनन्देन स्थितेषु, तत्र कालिन्दीदेशे महाराज्ञी वसुमती अपि अव्यक्तेन आनन्देन पुलकिता जाता । तत्र कारणं - तस्मिन् दिने उषसि तया दृष्टः शुभसूचकः स्वप्नः ।

तस्मिन् एव समये पतिः माधवसेनः तस्याः समीपम् आगत्य अवदत् - ''देवि ! कौण्डिन्यदेशतः आगतः कश्चन दूतः एकां शुभवार्ताम् आनीतवान् अस्ति । विजयदत्तः गुरुकुलतः यदा प्रत्यागतः तदा तत्र खननकार्यं प्रवृत्तम् इति श्रूयते । तत्र एकम् अपूर्वं सुवर्णसिंहासनं लब्धम् इति वार्ता । अचिरात् एव विजयदत्तः पट्टाभिषिक्तः भवेत् इति वदति दूतः । श्रीलेखा उत्तमे मुहूर्ते एव कौण्डिन्यदेशे पदं स्थापितवती इति भाति । अतः सर्वं मङ्गलमयं जायमानम् अस्ति । सर्वं भगवतः कृपा'' इति ।

एतत् श्रुत्वा वसुमती - 'मम स्वप्नः फलितः' इति चिन्तयन्ती सन्तोषातिरेकेण

भगवन्तं नमस्कृतवती । पूजां समाप्य सा पतिं माधवसेनम् उक्तवती – "अपूर्वम् उपायनं विजयदत्ताय दत्तवान् भगवान् तस्य रक्षण-भारम् अपि निर्वहेत् एव इति अहं भावयामि । सुवर्णसिंहासनप्राप्त्यादयः वार्ताः गूढचरद्वारा यथा अस्माभिः अद्य प्राप्ताः, तथैव मराल-भूपतिना अपि प्राप्ताः स्युः एव खलु ?" इति ।

"प्राप्ताः स्युः एव । न जाने, अग्रे किं भविष्यति इति । अद्य रात्रौ एव अस्माकं युद्धप्रयाणस्य आरम्भः । मया तु मराल-भूपतिना सह गन्तव्यम् एव । एतेन श्रीदत्तादयः मद्विषये अन्यथाभावं निश्चयेन प्राप्नुयुः । अहो दुरवस्था मम" इति सातङ्कम् उक्तवान् माधवसेनः ।

"अलं चिन्तया । सर्वं मङ्गलमयम् एव भविष्यति इति मम भाति । यदि वयं कपोत-द्वारा अन्यां वार्ताम् अपि अद्य एव प्रेषयेम तर्हि अग्रजः विजयदत्तः च अस्मद्विषये अधिकविश्वासं प्राप्नुयाताम्" इति उक्तवती वसुमती ।

"अस्तु तर्हि । 'सुवर्णसिंहासनम् आरोढुम् उद्युक्ताय विजयाय शुभाशीर्वादाः' इत्येतं सन्देशम् अद्यैव कपोतद्वारा प्रेषयिष्यामि" इति पत्नीम् उक्त्वा अन्तःपुरतः निर्गतवान् माधवसेनः ।

तेन प्रेषितः वार्तावाहकः कपोतः वायुवेगेन आकाशमार्गेण सञ्चरन् यावत् कौण्डिन्यदेशं प्राप्नोत् तावता विजयदत्तः सुवर्णसिंहासनस्य प्रथमसोपाने स्थितायाः सालभञ्जिकायाः प्रश्नानाम् उत्तरम् उक्त्वा द्वितीयायाः साल-भञ्जिकायाः कथां श्रोतुं सन्नद्धः जातः आसीत् ।

प्रथमसोपाने स्थितं तं द्वितीया साल-भञ्जिका अवदत् – "विजयदत्त ! मम भगिनी यथा सत्यरूपिणी, तथैव अहं धर्मस्वरूपा । अहम् अपि कथां श्रावयित्वा प्रश्नं प्रक्ष्यामि । तां श्रोतुम् उत्तरं वक्तुं च सिद्धः भवतु भवान्" इति ।

– *(अनुवर्तते)*

५. नर्मदात्री नर्मदा

"यदा वयं वटोदरायाम् आस्म तदा मम वयः किम् आसीत् ?" सन्दीपः मातरं जयश्रियम् अपृच्छत् ।

"तदानीं तु भवान् त्रिवर्षीयः आसीत् । तथापि तत्र स्थितिं भवान् स्मरति इति तु आश्चर्याय" - जयश्रीः अवदत् ।

"वटोदरावासः आधिक्येन न स्मर्यते अम्ब! तथापि वयम् एकदा नदीतीरस्थे भवने रात्रौ स्थितवन्तः खलु, तत् तु सम्यक् स्मरामि । तदा पिता माम् उन्नीय भवत्या सह, नदीतीरे विहारार्थं गतवान् उषसि । यदा सूर्योदयः जातः तदा नद्याः जलं सुवर्णवर्णीयं जातम् । भवन्तौ बालसूर्यम् आनन्देन पश्यन्तौ मह्यम् अपि तं दर्शितवन्तौ । तदेव शान्त-निर्मलसुन्दरदृश्यं मम स्वप्ने शताधिक-वारम् आगतं स्यात्" इति अवदत् सन्दीपः ।

चमेली-सन्दीपौ उपाहारं सेवमानौ मात्रा सह सम्भाषणरतौ आस्ताम् । पार्श्वे उपविष्टः पितामहः प्रा॰ देवनाथवर्यः सर्वं कुतूहलेन शृण्वन् आसीत् ।

"किन्तु तात ! तादृशं भव्यं सूर्योदयम् अहं कुतः पुनः कदापि द्रष्टुं न शक्तः ?" इति अपृच्छत् सन्दीपः ।

"सुर्योदयः सर्वदा भव्यः भवति एव वत्स ! पूर्वम् अपि सः भव्यः आसीत्, अग्रे अपि तथैव भविष्यति अपि । भवता यः सूर्योदयः सदा स्मर्यते स तु ऐदम्प्राथम्येन सध्यानं दृष्टः आसीत् । भवदीयौ मातापितरौ अपि तस्य सौन्दर्यस्य प्रदर्शने उत्सुकौ आस्ताम् । अतः स च क्षणः भवतः स्मृतौ अङ्कितः अस्ति ।"

"वयं तदा नर्मदानद्याः तीरे स्थिते कस्मिंश्चित् आश्रमे वासं कृतवन्तः आस्म । आश्रमं परितः विशालाः प्राचीनाः वृक्षाः अपि

आसन् । नितरां मनोहरं दृश्यम् आसीत् तत्'' जयश्रीः तद्दिनं स्मरन्ती उक्तवती ।

''तात! भवान् किमपि वक्तुम् इच्छति इति भाति'' जिज्ञासया पृष्टवान् सन्दीपः ।

''आम् । एतदवसरे मनसि कश्चन विचारः आगतः । किन्तु स च गहनः । अतः तस्य कथनानन्तरम् अपि बाल्यकारणतः भवान् तस्य तात्पर्यम् अवगन्तुं न शक्नुयात् कदाचित् ।''

''सन्दीपं मा कथयतु तात ! स तु बालः । अहं न तथा । अतः एव पिता मां तदा तदा वृद्धां निर्दिशति'' इति मौग्ध्यभावेन उक्तवती चमेली ।

देवनाथवर्यः उच्चैः हसित्वा - ''भवतोः उभयोः अपि बुद्धिः तीक्ष्णा इत्यत्र मम पूर्णविश्वासः अस्ति । यत् मनसि आगतं तत् यदि अद्य न कथयेयं तर्हि भवतोः पीडातः मम मुक्तिः न स्यात् । अतः सरलतया वक्तुं प्रयासं करिष्यामि'' इति कथयन् कथाम् आरब्धवान् ।

''मानवः शरीरप्राण-मनोमयमात्ररूपः न । प्राणानाम् अभावे शरीरम् असारं भवति । प्राणाः यदा शरीरे भवन्ति तदा इच्छानिच्छादयः उत्पद्यन्ते । यदि मानवे मनः न अभविष्यत् तर्हि सः पशुसमानः अभविष्यत् । मनः सदसद्ज्ञानार्थं मार्गं कल्पयति । सः एव विवेकः इति उच्यते । मानवे स्थितं सर्वश्रेष्ठं तत्त्वम् अस्ति - आत्मा । आत्मनः उपस्थितेः कारणतः एव मनुष्यः भगवत्प्राप्तिदिशि सरति । दिव्यात्मनः स्थितिः एव मानवं रामं कृष्णं वा करोति, बुद्धं, विवेकानन्दं वा करोति ।

मानवस्य वास्तविकं स्वरूपम् एव एतत् । प्राणमनश्शरीराणि आत्मनियन्त्रितानि । सेवकरूपाणि तानि । किन्तु आत्मा यदि विकसितः न भवति तर्हि प्राणाः मनश्चैव मानवं नियन्त्रयन्ति । बाल्ये आत्मशक्तिः अन्यप्रभावविनिर्मुक्ता भवति । अतः एव सुन्दरं पवित्रं च वस्तु दृष्ट्वा सा द्रवीभवति । प्रेम स्नेहं च दृष्ट्वा समुचितप्रतिस्पन्दं दर्शयति । किन्तु मानवः यथा यथा वर्धते तथा तथा स्वार्थादयः मनश्शक्तिम्, आवेगकामनादयः च प्राणशक्तिम् आवृण्वन्ति ।...'' इति एतावत् उक्त्वा अपृच्छत् देवनाथवर्यः - ''मया उच्यमानम् अवगम्यते खलु ?'' इति ।

''अहं सम्यक् अवगच्छन्ती अस्मि । अहं बाला अस्मि । अतः मम आत्मशक्तिः सर्वथा अन्य-प्रभावविनिर्मुक्ता स्वच्छा च । अतः कुतूहलकरं विषयं भवान्

यं वदन् अस्ति सः साक्षात् मम आत्मानं स्पृशति'' - हसन्ती उक्तवती चमेली ।

सन्दीपस्य मनः गम्भीरचिन्तने मग्नम् इव दृश्यते स्म । सः गाम्भीर्येण एव अपृच्छत् - ''तात ! गङ्गायाः इव यमुनायाः विषये अपि रोचिका कथा स्यात् खलु ?'' इति ।

''भारतस्य सर्वासां नदीनां विषये

रोचिकाः कथाः सन्ति एव । नर्मदायाः कथा तु मधुरा काव्यमयी च'' - देवनाथवर्यः अवदत् । ततः सः कथाम् अनुवर्तितवान् ।

एकदा अमरकण्टकपर्वते भगवान् शिवः दीर्घकालं यावत् समाधिमग्नः आसीत् । तदा तदीया या शान्तस्थितिः सम्मोहकाकृतिः च आसीत् ततः एका सुन्दरी कन्या समुत्पन्ना । तरुणीरूपा सा जन्मदातारं शिवं भक्त्या नमस्कृतवती । तदा शिवः अवदत् - ''वत्से, भवती मम हृदयस्य नर्म (सुखं=सुन्तोषं) कल्पितवती । अतः भवतीं नर्मदां निर्दिशामि । मत्तः कीदृशं वरम् इच्छाति भवती ?'' इति ।

''अहं सर्वदा स्वतन्त्रा भवितुम् इच्छामि आर्य !'' इति अवदत् सा ।

''तथास्तु'' इति उक्त्वा ताम् आशिषा अनुगृहीतवान् शिवः ।

नर्मदा वनेषु पर्वतेषु च नृत्यन्ती गायन्ती स्वेच्छया सञ्चारम् आरब्धवती ।

अचिरात् एव तस्याः सौन्दर्येण बहवः देवाः आकृष्टाः अभवन् । कश्चन देवः तस्याः पुरतः प्रत्यक्षीभूय तां ग्रहीतुम् उद्युक्तः । झटिति नर्मदा जलरूपं प्राप्य तस्य अङ्गुलिसन्धितः निर्गत्य नदीरूपेण ततः धावितवती ।

एवं विष्णोः लावण्यतः नर्मदा निष्पन्ना'' इति वदन् कथां समापितवान् देवनाथवर्यः ।

''नितराम् अपूर्वा एषा कथा'' इति अवदत् सन्दीपः । चमेली करताडनेन सन्तोषं प्रकटितवती ।

''भारतीयनदीनां वनानां च विषये याः कथाः श्रूयन्ते ताः प्रायः प्रतीकात्मिकाः । किन्तु गच्छता कालेन जनैः प्रतीकात्मकता विस्मृता'' इति खेदेन अवदत् देवनाथवर्यः ।

''कथामात्ररूपाः अपि एताः नितरां रोचिकाः सन्ति'' इति अवदत् सन्दीपः ।

''गङ्गायमुनादीनि, एतासां नामानि चापि अतिमधुराणि'' इति अवदत् चमेली ।

''भारतस्य विभिन्नस्थानानां प्राचीन-नामानि अपि मधुराणि एव । पटनानगरस्य

प्राचीनं नाम किम् इति किं ज्ञायते ?'' अपृच्छत् देवनाथवर्यः ।

''पाटलीपुत्रम् इति'' इति युगपत् उक्तवन्तौ चमेली सन्दीपः च ।

''तस्य प्राचीनतमं नाम कुसुमपुरम् पुष्पपुरम् इति वा आसीत् । ट्रिवेण्ड्रम् इत्येतस्य प्राचीनं नाम 'तिरु-अनन्त-पुरम्' इति । इदानीं तेनैव नाम्ना व्यवहारः प्रचलति । एतस्य पदस्य अर्थः - पूज्यस्य अनन्तस्वामिनः पवित्रनगरम् इति । द्वारका, द्वारावती इति निर्दिश्यते स्म । गुलमार्ग इत्येतस्य प्राचीनं नाम गौरीमार्गः इति । लखनऊनगरं लक्ष्मणपुरनाम्ना निर्दिश्यते स्म । गौहाटि प्राग्ज्योतिषपुरनाम्ना निर्दिश्यते स्म । गोवा गोमान्तकपुरनाम्ना, पाण्डिचेरी बेदपुरीनाम्ना च निर्दिश्यते स्म । मधुरा मधुरनगरी इति, अजमेर अजयमेरुः इति च सूच्यते स्म । कुलुखातः कुलान्तपीठनाम्ना निर्दिश्यते स्म । एवं बहूनां प्राचीननामानि सुन्दराणि अर्थगर्भितानि च आसन् ।''

किञ्चित्कालानन्तरं सः पुनः अवदत् - ''राज्यानां नामानि अपि अर्थपूर्णानि । यस्य नाम कर्णेषु अटति तत् कर्णाटकम् । पञ्च आपः (नद्यः) यस्मिन् प्रवहन्ति तत् पञ्जाबराज्यम् । बौद्धविहाराणां केन्द्रम् एव बिहारराज्यम् । कश्यपऋषेः नामसम्बन्धात् कश्मीरनाम निष्पन्नम् ।''

''जम्मू इति नाम कथं निष्पन्नम् ?''

''जम्बुलोचनः नाम कश्चन राजा नवमे क्रिस्तशतके आसीत् । ततः जम्मू इति नाम आगतम् । एवं नगराणां स्थलानां च नामानि राज्ञाम् ऋषीणां च सम्बन्धं वहन्ति । ग्वालियर् इत्येतत् नाम ग्वालिपमुनिसम्बन्धि । नागार्जुन-कुण्डं बौद्धभिक्षोः नागार्जुनस्य सम्बन्धं वहति । जबलपुरं जाबालिऋषेः सम्बन्धम् आवहति । एवम् एषा आवली सुदीर्घा अस्ति'' इति उक्त्वा देवनाथवर्यः उत्थितः । यतः बालयोः शालागमनसमयः आसन्नः आसीत् ।

वाणिज्यरहस्यम्

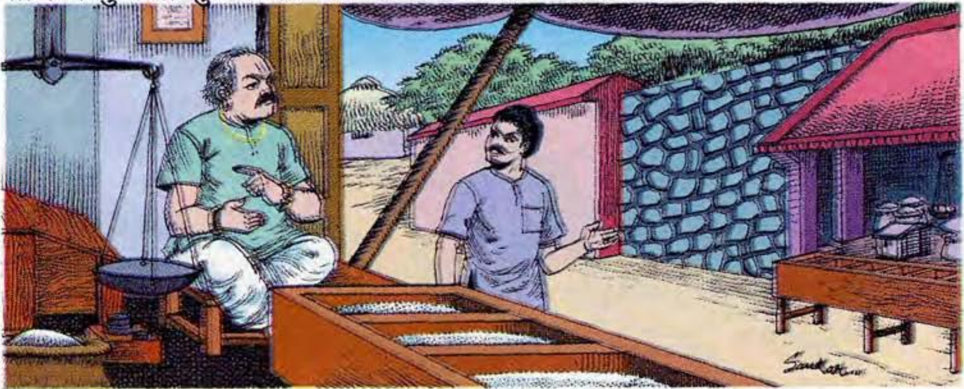
हेलापुरीग्रामे आञ्जनेयश्रेष्ठिनः आपणः सुप्रसिद्धः । शुद्धानि वस्तूनि तत्र प्राप्यन्ते स्म । तोलने वञ्चना न आसीत् । मूल्ये अपि न्यूनता न आसीत् । अतः सर्वे ततः एव वस्तूनि क्रीणन्ति स्म । आञ्जनेयश्रेष्ठिनः प्रशंसां च कुर्वन्ति स्म ।

अथ कदाचित् सुगन्धपुरनामकात् ग्रामात् आगतः गिरिधरश्रेष्ठी आञ्जनेयश्रेष्ठिनः आपणस्य पुरतः एव स्वकीयम् आपणम् आरब्धवान् । अल्पे एव काले तस्य वाणिज्यं प्रवृद्धम् । आञ्जनेयश्रेष्ठिनः प्राचीनग्राहकाः अपि गिरिधरश्रेष्ठिनः आपणं गन्तुम् उद्युक्ताः अभवन् । एतस्मात् आञ्जनेयश्रेष्ठिनः वाणिज्ये मन्दता आगता ।

'आपणद्वये अपि शुद्धानि एव वस्तूनि प्राप्यन्ते । तोलने अपि वञ्चना नास्ति । व्यवहारः अपि उत्तमः एव । तथापि किमर्थं मम आपणस्य वाणिज्ये ह्रासः जातः ?' इति बहुधा चिन्तितवान् आञ्जनेयश्रेष्ठी । कारणं तेन न ज्ञातम् । अतः सः गिरिधरश्रेष्ठिनम् एव दृष्ट्वा विवरणं पृष्टवान् ।

तदा गिरिधरश्रेष्ठी अवदत् - ''भवता वाणिज्यरहस्यम् एव पृष्टम् । वस्तुतः एतत् अन्यं न वदामि अहम् । भवान् तु वृत्तिबन्धुः इत्यतः वदामि । तोलनसमये भवान् आदौ वस्तूनि आधिक्येन स्थापयति । ततः वस्तुभारं न्यूनीकुर्वन् समतोलनतां सम्पादयति । ग्राहकः यद्यपि अपेक्षितभारात्मकं वस्तु एव प्राप्नोति, तथापि 'भवता न्यूनं दीयते' इति चिन्तयति । अहं तु तथा न करोमि । आदौ न्यूनं स्थापयामि । ततः वस्तुस्थापनं मन्दगत्या वर्धयन् समतोलनतां सम्पादयामि । मया अपि वस्तु आधिक्येन न दीयते । तथापि ग्राहकाः चिन्तयन्ति यत् मया अधिकं दीयते इति । एतत् एव वाणिज्यरहस्यं नाम'' इति ।

ततः आञ्जनेयश्रेष्ठी अपि गिरिधरश्रेष्ठिनः तन्त्रम् एव आश्रितवान् । अतः तस्य आपणे अपि वाणिज्यं प्रवृद्धम् । ततः उभौ अपि वणिजौ प्रतिस्पर्धिभावं परित्यज्य सहोदरभावेन वाणिज्यं कुर्वन्तौ सुखेन जीवितवन्तौ ।

व्यवस्थानिर्वहणकौशलम्

रमापतिः रामनाथपुरस्य प्रसिद्धः वणिक् । प्रभूता सम्पत्तिः सम्पादिता आसीत् तेन । तथापि काचित् अनिर्ज्ञातचिन्ता तं सदा बाधते स्म । वैद्यानां द्वारा तेन चिकित्सा कारिता । बहूनां मार्गदर्शनं प्राप्तम् । तथापि तदीयः रोगः तु न उपशान्तः ।

कदाचित् कश्चन संन्यासी तस्य गृहम् आगतः । रमापतेः सेवया सन्तुष्टः सः आशीर्वादपुरस्सरम् उक्तवान् – ''भवान् नितरां सज्जनः । कार्यं श्रद्धया निष्ठया च क्रियते भवता । परमात्मा भवन्तम् अनन्तसुखेन अनुगृह्णातु'' इति ।

''सुखं मम ललाटे लिखितं नास्ति इति भाति । अहं कार्ये सदा अवधानवान् भवामि । तथापि, न जाने, केभ्यश्चित् मासेभ्यः मम मनः किमर्थम् अशान्तं तिष्ठति इति । बहुधा चिन्तनेनापि एतस्य कारणं मया न ज्ञातम्'' इति उक्तवान् रमापतिः ।

रमापतेः खेदं ज्ञात्वा संन्यासी आश्चर्यचकितः । खेदकारणं ज्ञातुं सः रमापतिं विविधान् प्रश्नान् पृष्टवान् । रमापतेः उत्तराणां श्रवणतः ज्ञातं यत् तदीयं पारिवारिकसुखम् उत्तमम् एव अस्ति, असन्तोषकलहादिकं किमपि तत्र नास्ति इति ।

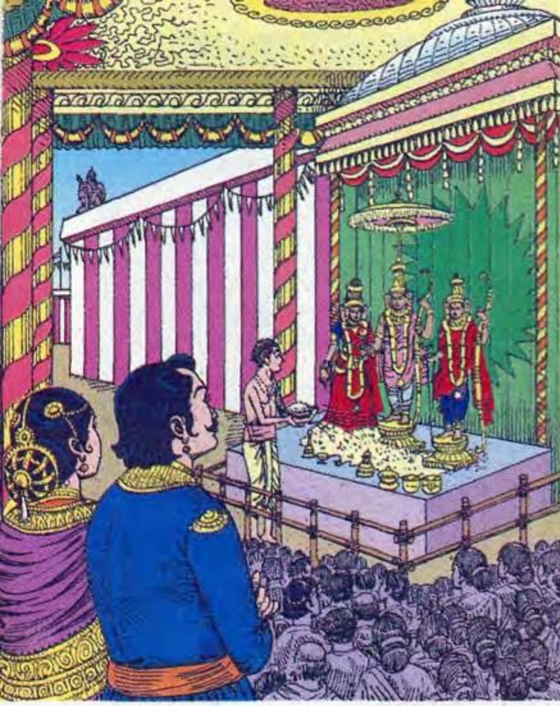
अतः सः किञ्चित् विचिन्त्य अपृच्छत् – ''एतस्मात् नगरात् अन्यत्र किं भवतः काऽपि सम्पत्तिः अस्ति ?'' इति ।

''आं महास्वामिन् ! पञ्चसु ग्रामेषु मम कृषिभूमयः सन्ति । तत्रत्याः कृषिकाः एव तासां निर्वहणव्यवस्थां सम्यक् निर्वहन्ति । प्रातिवार्षिकदेयम् अपि विना लोपम् आनीय मह्यं यच्छन्ति'' इति अवदत् रमापतिः ।

''एतासां कृषिभूमीनां कारणतः यत्र क्वापि असन्तोषः किं कोऽपि जातः ? स्मृत्वा वदतु'' इति अवदत् संन्यासी ।

किञ्चित्कालं विचिन्त्य अवदत् रमापतिः – ''विदुरपुरे मम पितृव्यः एकं राममन्दिरं निर्मापितवान् आसीत् । तस्य व्यवस्था-

भामहः

निर्वहणार्थं विशाला भूमिः दानरूपेण दत्ता तेन । तस्मिन् मन्दिरे प्रतिवर्षं रामोत्सवः भव्यरूपेण प्रचलति स्म पूर्वम् । किन्तु सा भव्यता इदानीं नष्टा । ततः मम खेदः जातः इति तु सत्यम् । तथापि सः मम अशान्तेः कारणं तु न । यतः तत्रत्यं फलाफलं रामाय एव अर्पितं मया'' इति ।

एतत् श्रुत्वा संन्यासी हसन् अवदत् - ''फलाफलं भगवते अर्पितम् इति भावितं चेत् कर्तव्यं न समाप्यते खलु ? भवान् तु मन्दिरे स्थितायाः अव्यवस्थायाः समीकरण-भारं भगवति आरोपितवान् । एतत् एव भवतः अशान्तेः मूलकारणम्'' इति ।

''तथा न स्यात् इति मम भाति । गते वर्षे अहं सपत्नीकः गत्वा तत्रत्यां परिस्थितिं परिशील्य आगतवान् । सर्वम् अपि सम्यक् एव अस्ति इति मम अभासत । लोपः कस्मिन् अंशे इति मया न अवगतम् । अतः मया मौनम् आश्रितम्'' इति अवदत् रमापतिः ।

''पूर्वजेषु यादृशी रामभक्तिः आसीत् तादृशी भवति न दृश्यते । अतः एव भवान् लोपस्य कारणम् अज्ञात्वा एव प्रत्यागतः । यावत् तत्र रामोत्सवः सवैभवं न प्रचलिष्यति तावत् भवतः मनसः अशान्तिः न अप-गमिष्यति'' इति अवदत् संन्यासी ।

''रामोत्सवः सवैभवं प्रचलेत् इति तु अन्यः विषयः । तस्य मम मनसः अशान्तेः च सम्बन्धं कमपि अहम् इतोऽपि न पश्यामि'' इति स्वस्य आशयं विशदीकृतवान् रमापतिः ।

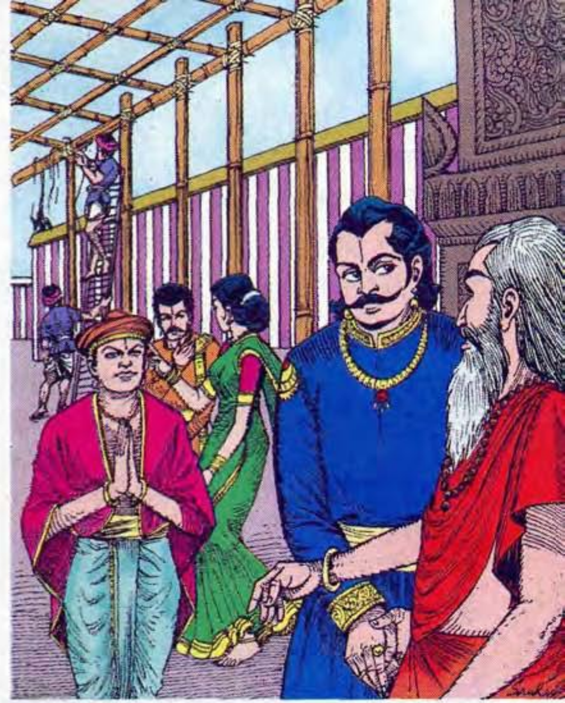
तदा संन्यासी मन्दहासपूर्वकम् अवदत् - ''वत्स ! मन्दिरस्य निर्माणं यज्ञसमम् । मन्दिरे भगवतः उपस्थितिः विशेषतः भवति । मन्दिरव्यवस्थायाः कारणतः तत्र उद्योगे नियुक्तानां जीविका अपि प्रचलति । एतस्यां व्यवस्थायां लोपः कोऽपि यथा न भवेत् तथा करणं भवतः कर्तव्यम् । एतत् कर्तव्यं सम्यक् करणीयम् इति भवतः मनः इच्छति । किन्तु तत् कृतं न भवति । अतः पुनरपि तत्र गत्वा व्यवस्थाभागः सुसूक्ष्मं परिशीलनीयः भवता । योग्याः जनाः व्यवस्थायां नियोज-नीयाः । तत्रत्या व्यवस्था दोषरहिता भवति चेत् एव भवतः अशान्तिः अपगच्छेत्'' इति अवदत् संन्यासी ।

''मन्दिरस्य व्यवस्था उत्तमजनानाम् आधीन्ये एव अस्ति इति मम दृढः विश्वासः अस्ति । एवं स्थिते अपि कोऽपि लोपः

कथमपि जायमानः अस्ति इति तु आश्चर्याय'' इति वदन् रमापतिः तत्रत्यां व्यवस्थां विवृतवान् - ''तत्र चत्वारः अर्चकाः सन्ति । रामं सीताम् आञ्जनेयं च तेषु एकैकः पूजयति । चतुर्थः वेदपारायणं करोति निरन्तरम् । श्रीरामसङ्कीर्तनार्थं चत्वारः सङ्गीतज्ञाः नियुक्ताः सन्ति । पुराण-प्रवचनादिनिमित्तम् एकः कथावाचकः अस्ति । कृष्यादिकार्यार्थं दश कृषिकाः सन्ति । आयव्ययादिगणनां द्रष्टुं द्वौ लिपिकारौ स्तः । एतां समग्रां व्यवस्थां गतवर्षपर्यन्तं राजशेखरः नाम कश्चन वृद्धः परिशीलयति स्म । तस्य परिवारजनः कोऽपि न आसीत् इत्यतः अहोरात्रं सः मन्दिरे एव निवसति स्म । तस्य दिवङ्गतेः अनन्तरम् उद्दालकाचार्यनामकः कश्चित् तां व्यवस्थां निर्वहति । एते सर्वे स्वकार्ये समर्थाः विश्वासार्हाः च'' इति ।

''उद्दालकाचार्यस्य नियुक्तेः अनन्तरम् एव तत्र व्यवस्थायां शैथिल्यम् आगतं स्यात् ननु ?'' इति अपृच्छत् संन्यासी ।

''उद्दालकाचार्यः असमर्थः अविश्वासार्हः वा न । सर्वतोमुखसामर्थ्यं तस्य । आवश्यकतायां सत्यां सः पाकम् अपि करोति । सम्मार्जने अपि नास्ति सङ्कोचः तस्य । मन्दिरस्य स्वच्छतां सर्वदा रक्षति सः । शास्त्रसाहित्यादिषु तस्य ज्ञानम् उत्तमम् अस्ति । सङ्गीतज्ञानं वहन् सः वेदज्ञः अपि । गणनाव्यवहारे अपि तस्य नैपुण्यम् अस्ति । विश्वासार्हता तु प्रश्नातीता । तादृशः समर्थः अन्यः कोऽपि न लभ्यते इति विदुरपुरीयाः सर्वे तस्य प्रशंसां कुर्वन्ति ।''

''एतस्य तात्पर्यं सिद्धं यत् सः राजशेखरात् अपि श्रेष्ठः इति'' इति अवदत् संन्यासी ।

''न तथा । राजशेखरवर्यस्य जीवने रामात् अन्यः कोऽपि विषयः न प्रविशति स्म ।''

''भवतः कथनं वस्तुस्थितितः भिन्नम् अस्ति इति भाति मम । तत्र गत्वा स्थितिः दृष्टा चेदेव समस्यायाः मूलम् अवगतं भवेत् । अतः आवां विदुरपुरं गच्छाव । समस्यानिवारणार्थम् अहं यथाशक्ति साहाय्यं करिष्यामि'' इति उक्तवान् संन्यासी ।

ततः उभौ अपि विदुरपुरं गतवन्तौ । तत्र सर्वस्य परिशीलनात् स्पष्टम् अभवत् यत् उद्दालकाचार्यः सुयोग्यः एव इति । तदा तस्य विषये अन्यत् अपि ज्ञातं यत् पत्न्याः विषये विशेषप्रीतिमान् सः पत्न्या सूचितेषु कार्येषु

एव अधिकव्यापृतः भवति इति ।

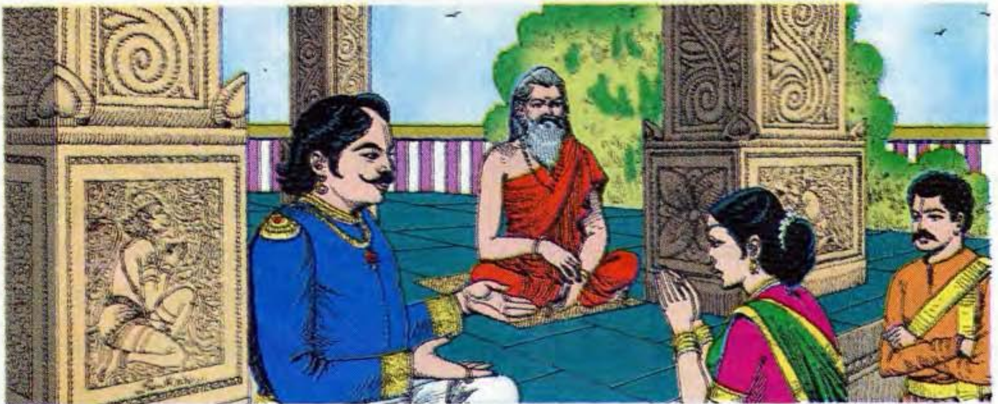
तस्य पत्नी सुशीला उत्तमा महिला एव । रामे विशेषभक्तिः अपि अस्ति तस्याः । परोपकारे अपि आसक्तिः तस्याः । भक्तगणे मम अभिज्ञानं विशेषतः स्यात् इति तस्याः प्रबला इच्छा । अतः सा सङ्कीर्तनम्, अन्नदानं, वस्त्रदानम् इत्यादीन् कार्यक्रमान् प्रतिदिनम् अपि व्यवस्थापयितुम् इच्छति । किन्तु सा एकाकिनी तत् सर्वं निर्वोढुं न शक्नोति । अतः पतिं साहाय्यं याचते । तस्याः कार्य-क्रमाणां व्यवस्थापने व्यग्रः उद्दालकाचार्यः क्वचित् मन्दिरकार्याणि समये निर्वर्तयितुं न शक्नोति । क्वचित् सा मन्दिरस्य उद्योगिनः अपि स्वकार्ये योजयति । एतस्य सर्वस्य परिणामतः मन्दिरव्यवस्थायां शैथिल्यं दृश्यते ।

एतत् सर्वं ज्ञात्वा संन्यासी रमापतिम् अवदत् - ''लोपः कुत्र इति तु स्पष्टम् । अतः रमापतेः स्थाने तदीया पत्नी सुशीला एव नियोज्यते चेत् समस्या परिहृता भविष्यति'' इति ।

''किन्तु मन्दिरव्यवस्थानिर्वहणे तस्याः कौशलम् अनुभवः वा सर्वथा नास्ति खलु !'' इति अवदत् रमापतिः ।

''किं तेन ? यद्यपि तस्याः तादृशं सामर्थ्यं नास्ति, तथापि सा सामर्थ्यवतः द्वारा कार्य-सम्पादनकलां जानाति । गौरवप्राप्तीच्छा तस्याः प्रबला अस्ति । व्यवस्थापकपदे नियोजनेन तस्याः सा अपेक्षा पूर्णा भवति । ततः तृप्ता सा उद्दालकाचार्यद्वारा कार्याणि कारयिष्यति । उद्दालकाचार्यः तु पदाभावे सत्यपि पत्नीप्रेम्णा कार्यं कुर्यात् एव । अतः समस्या निश्चयेन परिहृता भविष्यति'' इति सविश्वासम् अवदत् संन्यासी ।

संन्यासिना यथा सूचितं तथैव कृतवान् रमापतिः । ततः अल्पे एव काले राममन्दिरे पूर्वतनं वैभवं दृष्टिगोचरं जातम् । सर्वे सुशीलायाः सामर्थ्यं प्रशंसन्ति स्म इत्यतः सुशीला तृप्ता जाता । पत्न्या सूचितस्य कार्यस्य करणात् एव स्वस्य सार्थक्यं भावयन् उद्दालकाचार्यः अपि मन्दिरकार्ये आत्मानं पूर्णतः नियोजितवान् ।

सेण्ट् जान्स् चर्च्

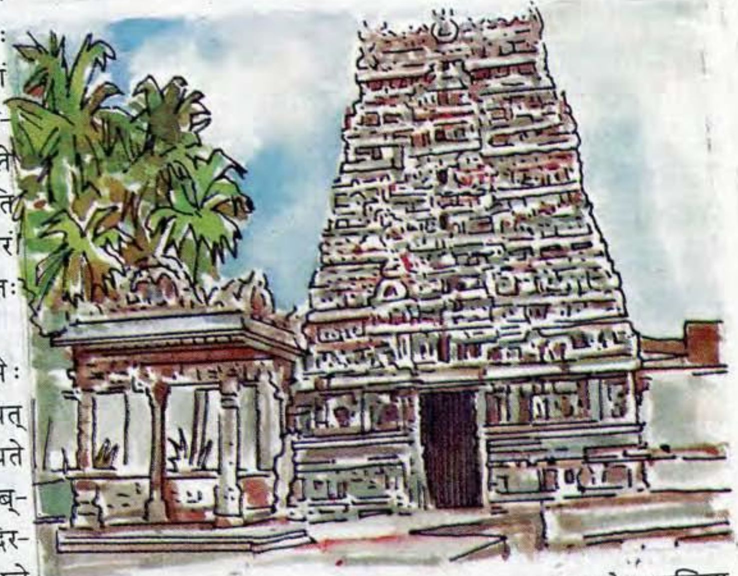
कावेरीतीरप्रयाणम् -८
प्राचीनः जलबन्धः

- *वर्णनम्* – **जयन्ती महालिङ्गम्**
- *चित्रम्* – **गौतमसेनः**

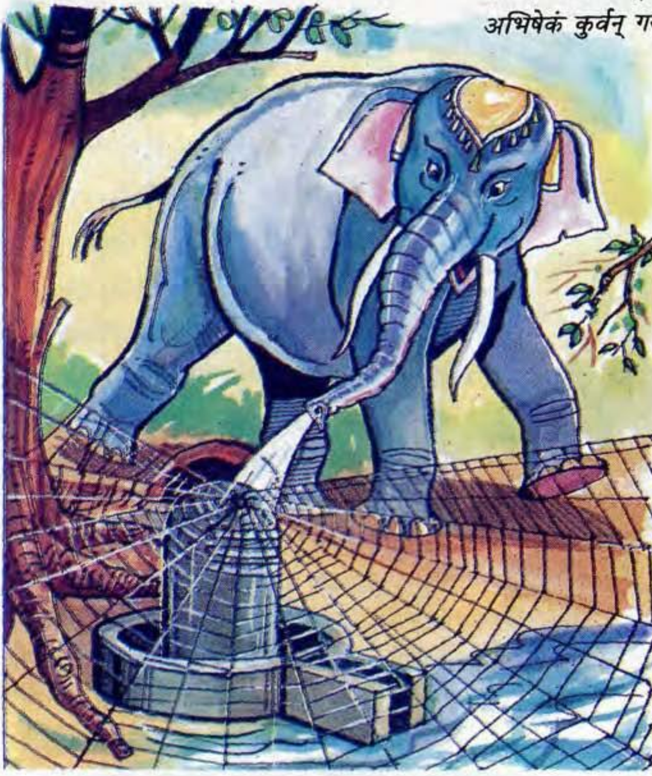
तिरुचिरापल्लीनगरं देवालयानां निमित्तं यथा तथैव अष्टादशे नवदशे च शतके आंग्लेयैः निर्मितानां क्रिस्तालयानां, नगर-पालिकादि-सर्वकारीयभवनानां निमित्तम् अपि प्रसिद्धम् अस्ति। 'कैष्ट् चर्च्' १७६६ तमे वर्षे निर्मितम् - कासारस्य उत्तरभागे। सेण्ट् जार्स् चर्च् १८१६ तमे वर्षे सेनानिवेशस्य दक्षिणे भागे निर्मितम्। 'अवर् लेडी आफ् लाईस केथोलिक् चर्च्' इत्येतत् १८४० तमे वर्षे कासारतीरे निर्मितम्। यस्मिन् भवने लाई क्लैवः निवसति स्म, तच्च भवनम् इदानीं सेण्ट् जोसेफ् महाविद्यालयस्य अङ्गम् अस्ति।

श्रीरङ्गद्वीपे तिरुवनैक्कप्रदेशे जम्बुकेश्वर-महादेवस्य मन्दिरम् अस्ति। एतस्य मन्दिरस्य भव्यता अत्यपूर्वा। मन्दिर-शिखरं गगनचुम्बि। अनेकैः स्तम्भैः, मनोहरैः शिल्पैः च विभूषिताः प्रशालाः मन्दिरशोभां वर्धयन्ति। क्रिस्तीये प्रथम-शतके सङ्गमराजानां काले एतत् मन्दिरं निर्मितम् इति श्रूयते। एतत् मन्दिरं कोचेङ्गन्नन्नामकः चोलराजः निर्मापितवान्।

अब्लिङ्गमन्दिरं भूमेः तावदधस्तनस्तरे अस्ति यत् मन्दिरं परितः जलं दृश्यते सदापि। अतः एव 'अब्-लिङ्गम्' इति नाम। मन्दिर-निर्माणतः पूर्वं तस्मिन् स्थले जम्बूवनम् आसीत्। तत्र

जम्बुकेश्वरमन्दिरम्

प्रतिदिनं शिवलिङ्गस्य अभिषेकं कुर्वन् गजः

च आवरणभित्तिः त्रयोदशे क्रिस्ताब्दे निर्मिता । चतुर्थे आवरणे अखिलाण्डेश्वरी-देव्याः मन्दिरम् अस्ति । तस्मिन् देव्याः भव्या मूर्तिः विराजते । देव्याः नेत्रकान्तिः दृष्टा चेत् भासते यत् एषा सजीवा एव इति । पूर्वम् एतस्याः नेत्रयोः उग्रता आसीत् इति श्रूयते । तत्कारणतः कोऽपि गर्भगृहे दीर्घकालं स्थातुं न शक्नोति स्म । शङ्कराचार्यः यदा एतत् मन्दिरम् आगतः तदा सः चक्राङ्कितं कर्णपुष्पं धारितवान् । ततः देव्याः रूपं सौम्यं जातम् । ख्यातः सङ्गीतविद्वान् मुत्तुस्वामिदीक्षितः कर्णाटक-सङ्गीतस्य त्रिषु रत्नेषु अन्यतमः । देव्याः मधुरं रूपं दृष्ट्वा नितराम् आनन्दितः सः कर्णमधुरैः शब्दैः देव्याः प्रार्थनापद्यानि रचितवान् ।

कस्यचित् वृक्षस्य अधः एकंशिवलिङ्गम् आसीत् । कश्चन गजः कश्चन ऊर्णनाभश्च शिवस्य भक्तौ आस्ताम् । पर्णादयः अवकारः लिङ्गस्य उपरि यथा न पतेयुः तथा जालं निर्माति स्म ऊर्णनाभः । गजस्तु कावेरीनदीतः जलम् आनीय अभिषेकं करोति स्म । अभिषेककारणतः ऊर्णनाभजालं विनष्टं भवति स्म । एतस्य कारणतः तयोः उभयोः मध्ये विवादः उत्पन्नः । एकदा नितरां कुपितः ऊर्णनाभः गजस्य शुण्डां प्रविश्य तम् अदशत् । ततः गजः प्राणैः वियुक्तः अभवत् । एषः ऊर्णनाभः एव अग्रिमे जन्मनि उरैयर् चोलराजवंशे कोचेङ्गन्नन्नाम्ना जन्म प्राप्तवान् इति ऐतिह्यं श्रूयते ।

एतस्य मन्दिरस्य चत्वारि परिक्रमणावरणानि सन्ति । आवरणभित्तयः विशालैः द्वारैः उन्नतैः स्तम्भैः च शोभिताः सन्ति । द्वितीया तृतीया

तिरुवनैक्कमन्दिरं पवित्रेषु शैवमन्दिरेषु अन्यतमम् अस्ति । चोलराजाः यथा तथैव होय्सलाः, पाण्ड्याः, नायकाः च एतस्मै मन्दिराय प्रभूतं दानं यच्छन्तः पोषणं कृतवन्तः । गतेषु शतकेषु बहुवारम् एतस्य मन्दिरस्य विस्तारणं पुनर्निर्माणं च जातम् । कर्णाटकयुद्धकाले आंग्लेयेभ्यः रक्षणार्थं फ्रान्सीयाः एतत् जम्बुकेश्वर-मन्दिरं शरणं गत्वा अत्रैव अस्त्रसङ्ग्रहं कृतवन्तः आसन् ।

श्रीरङ्गद्वीपतः द्विकिलोमीटर्दूरे कोलेरून्-नामिका (कोलेडन् इति अपरं नाम) शाखानदी कावेरीतः पृथग्भूय प्रवहति । एतस्मिन् स्थाने जलबन्धः निर्मितः अस्ति । करिकलान्नामकः

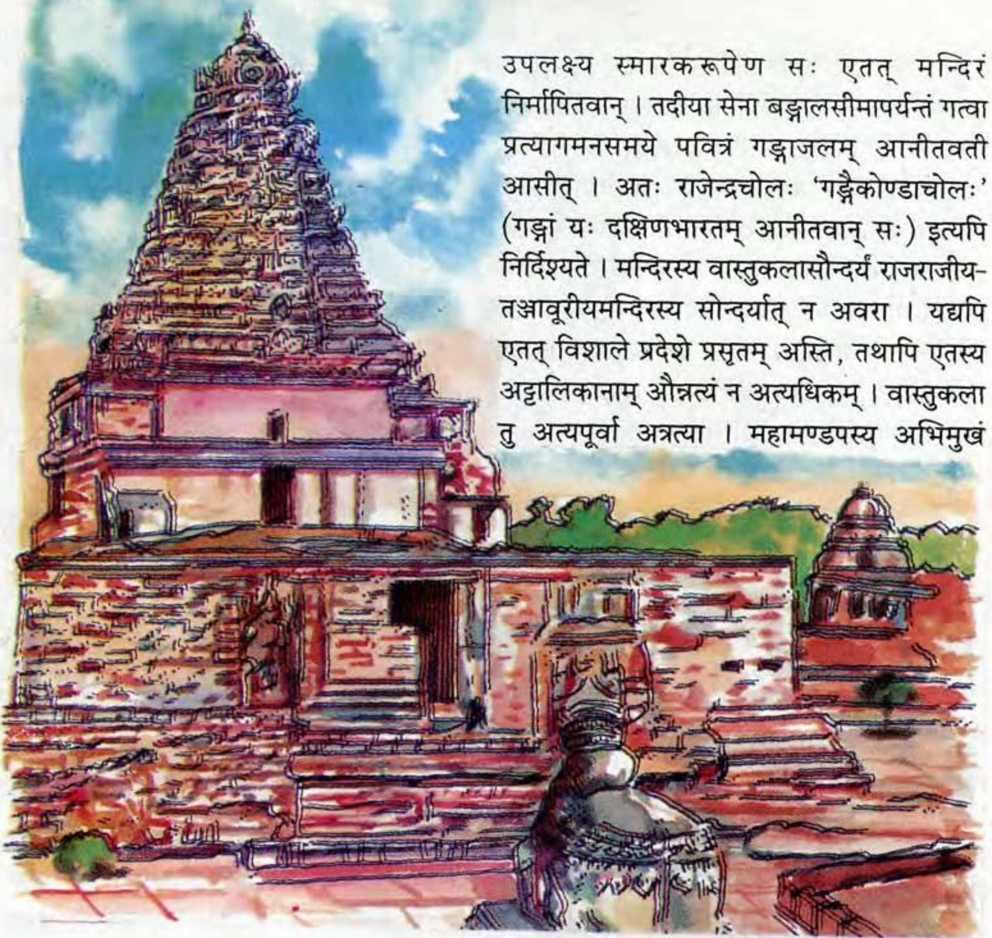
चोलराजः एतं जलबन्धं निर्मापितवान् इति श्रूयते । द्वितीये क्रिस्तशतके सः राजा आसीत् । कृष्यर्थं कावेरीजलस्य उपयोगं प्राप्तुं, महापूरस्य नियन्त्रणार्थं च कृतः प्रथमः प्रयासः एषः । स च जलम्बन्धः ३२९ मीटर्दीर्घः, १२-१८ मीटर्विस्तृतः, ४-५ मीटर्गभीरः च आसीत् । मूलरूपः जलबन्धः इदानीं नास्ति । यतः आंग्लेयाः आभियान्त्रिकाः सर् आर्थर् काटन्वर्यस्य मार्गदर्शनेन 'कावेरीडेल्टा' योजनायाः अङ्गतया १८०० तमे वर्षे एकं नूतनं जलबन्धं निर्मितवन्तः । १८०६ तमे वर्षे जलबन्धस्य औन्नत्यं वर्धितम् । १८३० तमे वर्षे जलनियन्त्रककवाटाः (स्क्रूज् गेट्) योजिताः । जलबन्धनिर्माणसमये तैः प्राचीनस्य जलबन्धस्य अस्तित्वं ज्ञातम् । सामान्यान् शिलाखण्डान् मृत्तिकाबन्धविशेषं च उपयुज्य निर्मितः सः जलबन्धः नद्याः प्रचण्डप्रवाहाघातं सहते स्म यत् तत् दृष्ट्वा ते आश्चर्यचकिताः । इतः ३२ कि.मी.दूरे १८३६-३८ वर्षयोः मध्यकाले अपरः जलबन्धः तैः निर्मितः । एषः ७० मीटर्दीर्घः, २ मीटर् - उन्नतः च आसीत् । एतस्मिन् २३ जल-नियन्त्रककवाटाः योजिताः आसन् । १८९०-१९०४ वर्षयोः मध्यकाले समग्रस्य एतस्य जलबन्धस्य पुनर्निर्माणं जातम् ।

मुख्यजलबन्धस्य किञ्चिदनन्तरं कि.मि.दूरे १८५१ तमे वर्षे कावेरी-वेन्नार-नियन्त्रकबन्धः निर्मितः, यश्च कावेर्याः मुख्यसहायकनदीनां जलापूर्तिं परिरक्षति । कावेर्याः सहायकनद्यः वेन्नार् वडावर, कन्नानार, बामनी, कुदरामुट्टी इत्येताः । एतासां नदीनां कारणतः कावेरीपरिसरे कृषिसमृद्धिः दृश्यते विशेषेण ।

मुख्यजलबन्धस्य उत्तर-भागे गङ्गैकोण्डचोलपुरम् अस्ति । एतत् नगरं राज-राजस्य राजेन्द्रचोलस्य प्राचीनराजधानी आसीत् । सः भव्यं बृहदीश्वरमन्दिरं निर्मापितवान् । तस्य गर्भगृहे ३.९मीटर्-उन्नतं शिवलिङ्गं प्रतिष्ठापितवान् सः । दक्षिणभारते स्थितेषु शिवलिङ्गेषु बृहत्तमम् एतत् । उत्तर-भारतीयं विजयम्

मुख्यः जलबन्धः

उपलक्ष्य स्मारकरूपेण सः एतत् मन्दिरं निर्मापितवान् । तदीया सेना बङ्गालसीमापर्यन्तं गत्वा प्रत्यागमनसमये पवित्रं गङ्गाजलम् आनीतवती आसीत् । अतः राजेन्द्रचोलः 'गङ्गैकोण्डाचोलः' (गङ्गां यः दक्षिणभारतम् आनीतवान् सः) इत्यपि निर्दिश्यते । मन्दिरस्य वास्तुकलासौन्दर्यं राजराजीय-तञ्जावूरीयमन्दिरस्य सोन्दर्यात् न अवरा । यद्यपि एतत् विशाले प्रदेशे प्रसृतम् अस्ति, तथापि एतस्य अट्टालिकानाम् औन्नत्यं न अत्यधिकम् । वास्तुकला तु अत्यपूर्वा अत्रत्या । महामण्डपस्य अभिमुखं

गङ्गैकोण्डचोलपुरीयं मन्दिरम्

स्थितः नन्दी तञ्जावूरीयनन्दी इव एव अस्ति । एतत् नगरं किमर्थं शिथिलावस्थाम् अवाप्नोत् इति तु न ज्ञायते ।

अग्रिमेषु शतकेषु कोऽपि राजा एतस्य मन्दिरस्य विषये अवधानं न दत्तवान् । कोलेरूनजलबन्धस्य निर्माणार्थम् आङ्ग्लेयाः आभियान्त्रिकाः एतस्य भित्तेः शिलानाम् उपयोगं कृतवन्तः ।

पूर्वम् तञ्जावूरुपरिसरस्थः समग्रः प्रदेशः चोलमण्डलनाम्ना निर्दिश्यते स्म । एतस्मात् एव स्पष्टं भवति यत् अत्र चोलानां प्रभावः कियान् आसीत् इति । नवमे शतके एव राजा विजयालयचोलः तञ्जावूरुनगरं वशीकृत्य स्वराजधानीं कृतवान् आसीत् । सङ्गमकाले कावेरीपरिसरः समग्रः चोलराजवंशीयानाम् अधीनः आसीत् । विजयालयस्य, तत्पुत्रस्य आदित्यस्य च काले चोलराजाः पुनरपि शक्तिशालिनः सञ्जाताः । तौ दक्षिणभारते एकं प्रबलं साम्राज्यं प्रतिष्ठाप्य शासनं कृतवन्तौ । त्रयोदशशतकान्तं यावत् तेषां शासनम् अबाधितम् आसीत् ।

तरङ्गिण्याः बुद्धिमत्ता

यदा श्यामः विंशतिवर्षीयः जातः तदा कदाचित् पितामही तं स्वसमीपम् आहूय - "वत्स ! इदानीं यद्यपि भवान् प्रौढः अस्ति तथापि नितरां मुग्धः, लोकव्यवहारे अनिपुणः च । विलक्षणे एतस्मिन् प्रपञ्चे जीवितुं यत् कौशलम् आवश्यकं तत् सर्वथा नास्ति भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सर्वे भवतः स्वभावं जानन्ति । महता परिश्रमेण मया भवदर्थं दशसहस्रं रूप्यकाणि सञ्चितानि सन्ति । एतानि स्वीकृत्य भवान् नगरं गत्वा दश धेनूः क्रीत्वा क्षीरवाणिज्येन जीवनं करोतु । धेनवः मानवाः इव न वञ्चयन्ति भवन्तम् । यदि भवान् अत्रैव वसेत् तर्हि एतद्ग्रामीणाः भवदीयं धनं वञ्चनया वशीकुर्युः" इति उक्त्वा धनग्रन्थिं श्यामाय दत्तवती ।

दैवसंयोगात् तद्दिने रात्रौ एव सा परलोकं श्रितवती ।

श्यामः श्रद्धया पितामह्याः अन्त्यसंस्कारं कृतवान् । 'पितामह्या यथा उपदिष्टं तथैव करणीयं मया' इति निश्चित्य सः नगरगमन-सन्नाहम् आरब्धवान् । नगरं गत्वा आदौ प्रकोष्ठः कोऽपि अन्वेष्टव्यः खलु वासार्थम् ? 'यावत् प्रकोष्ठः न प्राप्यते तावत् धनं कुत्र वा रक्षणीयम् ?' इति प्रश्नः श्यामस्य पुरतः उपस्थितः । 'ग्रामप्रमुखाय न्यासरूपेण धनं समर्प्य नगरं गत्वा प्रकोष्ठम् अन्विष्य प्रत्यागत्य धनं नेष्यामि' इति सः निर्णीतवान् । अतः धनग्रन्थिं स्वीकृत्य ग्रामप्रमुखस्य गृहं गतवान् सः ।

तत्समये ग्रामप्रमुखस्य तत्पत्न्याः च कलहः प्रवर्तमानः आसीत् । केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरम् आगमिष्यन्त्याः मातुः निमित्तम् उत्तमा एका शाटिका क्रेतव्या इति पत्न्याः इच्छा । किन्तु महाकृपणः ग्रामप्रमुखः एतत् निराकृतवान् । अतः तत्पत्नी नितरां क्रुद्धा । श्यामस्य आगमनं दृष्ट्वा सा कोपेन एव अन्तः गतवती ।

श्यामः धनग्रन्थिं ग्रामप्रमुखाय दत्त्वा - "दिनद्वयाभ्यन्तरे नगरतः प्रत्यागत्य धनं नेष्यामि । तावत् भवता एतत् सुरक्षिततया

स्थापनीयम्'' इति प्रार्थितवान् ।

तदा ग्रामप्रमुखः - ''अवश्यं रक्षिष्यामि । परोपकारः मम धर्मः'' इति हसन् अवदत् ।

तस्मिन् एव काले पाकशालायां स्थितायाः क्रोधतप्तायाः ग्रामप्रमुखपत्न्याः हस्तात् जलघटः पतितः भग्नः च । ततः महान् शब्दः अपि उत्पन्नः । तं श्रुत्वा श्यामः अपृच्छत् - ''कः शब्दः सः ?'' इति ।

''भूकम्पस्य आरम्भस्य सूचकः शब्दः सः । भवान् शीघ्रं निर्गच्छतु इतः'' इति अवदत् ग्रामप्रमुखः । श्यामस्य उपस्थितौ अपमानकरघटना काऽपि न प्रवर्तेत इति चिन्तयित्वा श्यामं शीघ्रं ततः प्रेषयितुं तथा उक्तवान् आसीत् सः ।

श्यामः नगरं गत्वा गृहप्राप्त्यर्थं बहुधा अन्वेषणं कृतवान् । किन्तु योग्यं भाटकगृहं न प्राप्तम् । निरन्तराटनात् सः नितरां श्रान्तः । महती पिपासा तम् अबाधत । अतः जलप्राप्त्यर्थं सः एकस्य गृहस्य द्वारं ताडितवान् ।

''कः भवान् ? किम् आवश्यकम् ?'' इति पृच्छन्ती काचित् षोडशी तरुणी द्वारम् उद्घाटितवती ।

''किं किञ्चित् जलं लभ्येत ? महती पिपासा मम'' इति अवदत् श्यामः ।

''तात ! कोऽपि आगतः अस्ति, पश्यतु'' इति उच्चैः उक्त्वा जलम् आनेतुम् अन्तः गतवती सा ।

पुत्र्याः आह्वानं श्रुत्वा बहिः आगतः बालमुकुन्दः अवदत् - ''वराकी मम पुत्री भवन्तं दृष्ट्वा भीता सती माम् उच्चैः आहूतवती इति मन्ये । नूतनात् आगन्तुकात् बिभेति सा । किं करवाम, विशाले एतस्मिन् गृहे अहं, मम पुत्री तरङ्गिणी च निवसावः । समीपे कस्यापि गृहम् अपि नास्ति । गृहस्य कञ्चन भागं भाटकाय दद्मः चेत् प्रतिवेशी लभ्यते इति चिन्तनं मम । किन्तु नगरसीमाप्रदेशे स्थितम् एतत् गृहं प्रति आगन्तुं कोऽपि न इच्छति'' इति ।

तावता तरङ्गिणी जलम् आनीय दत्तवती । श्यामः जलं पीत्वा नगरं प्रति स्वस्य आगमनस्य कारणं बालमुकुन्दं विस्तरेण निवेद्य अवदत् - ''यदि अत्र धेनुपालनं भवतः आक्षेपाय न स्यात् तर्हि योग्यं भाटकं दत्त्वा एतस्मिन् गृहे स्थातुम् अहं सिद्धः'' इति ।

एतत् श्रुतवतः बालमुकुन्दस्य मुखं

विकसितम् । सः सन्तोषेण अवदत् - ''धेनवः पवित्राः । मम गृहस्य पार्श्वे ताः सन्ति चेत् सौभाग्यं प्रवृद्धम् इव । कदा आगन्तुम् इच्छति भवान् ? भाटकं भवदिच्छानुगुणं भवतु'' इति ।

तदा तरङ्गिणी - ''तथा कथनं न युक्तं तात ! व्यवहारे अस्पष्टता न भवेत् । भाटकं कियत् इति इदानीम् एव निश्चयः वरम्'' इति पितरम् उक्त्वा श्यामम् उद्दिश्य - ''प्रतिमासं द्विशतं रूप्यकाणि भाटकरूपेण दातव्यानि'' इति अवदत् ।

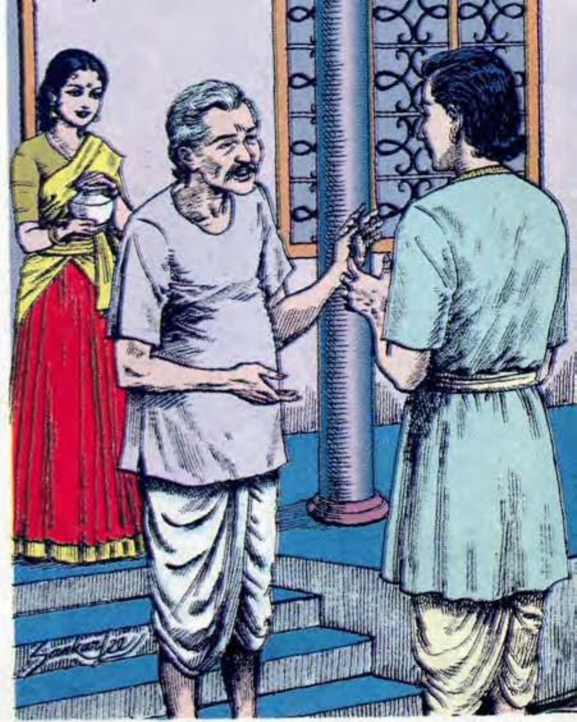
भाटकगृहस्य अप्राप्त्या नितरां निराशः आसीत् श्यामः । पानजलयाचनार्थं यत्र गतं तत्रैव भाटकगृहम् अपि प्राप्येत इति तस्य निरीक्षा सर्वथा न आसीत् । अतः सः तरङ्गिण्या सूचितस्य भाटकस्य दानम् अङ्गीकृत्य - ''दिनद्वयाभ्यन्तरे वासार्थम् आगमिष्यामि'' इति उक्त्वा ततः निर्गतवान् ।

ग्रामं प्राप्य सः ग्रामप्रमुखस्य गृहं गत्वा आत्मना दत्तं धनं प्रतियाचितवान् ।

तत्समये ग्रामप्रमुखः मित्रैः सह जल्पनं कुर्वन् आसीत् । सः आश्चर्यं क्रोधं च प्रकटयन् - ''किं धनम् ? कदा दत्तम् ? किम् एतत् उच्यते भवता ?'' इति अपृच्छत् ।

''श्रीमन् ! द्वित्रेभ्यः दिनेभ्यः पूर्वं यदा भूकम्पः आरब्धः आसीत् तदा मया धनग्रन्थिः भवते दत्तः खलु'' इति उक्तवान् श्यामः ।

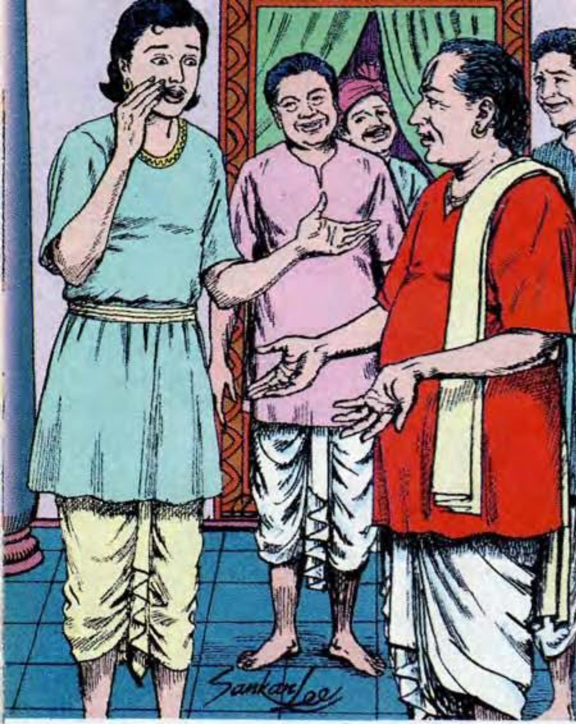
एतत् श्रुत्वा उच्चैः हसन् भूस्वामी - ''आ जन्मनः मया भूकम्पः एव न दृष्टः । मित्राणि ! किं भवद्भिः वा कोऽपि भूकम्पः दृष्टः ?'' इति उक्तवान् । पार्श्वस्थाः सर्वे हसितवन्तः ।

''पितामह्याः मरणस्य अनन्तरं भवतः मतिभ्रंशः जातः इति मन्ये । तदर्थम् एव दशसहस्रं रूप्यकाणि स्वीकर्तुम् आगतः भवान् ! रे, मूर्ख ! निर्गच्छतु इतः । इतः परं कुत्रापि एतादृशी अविवेकिता न दर्शनीया'' इति तिरस्कारभावेन उक्तवान् ग्रामप्रमुखः ।

ग्रामप्रमुखस्य मुखात् एतादृशं वचनं श्रुत्वा श्यामः दिग्भ्रान्तः । तस्य मुखं कान्तिहीनं जातम् । सः किङ्कर्तव्यतामूढः जातः ।

निराशः सन् सः नगरं गत्वा बालमुकुन्दं प्रवृत्तं समग्रं विस्तरेण निवेदितवान् । तत्समये तरङ्गिणी अपि पार्श्वे एव आसीत् । सर्वं श्रुत्वा बालमुकुन्दः अवदत् - ''मित्र ! सर्वं ललाट-लिखितम् ! लब्धम् अपि कोऽपि वञ्चनया अपहृतवान् चेत् असहायाः वयं किं वा कर्तुं

शक्नुयाम ? अहो, सर्वं विधिविलसितम् !'' इति ।

तदा तरङ्गिणी उक्तवती - ''किमर्थम् एवम् उच्यते तात ! ग्रामप्रमुखः वञ्चनया दशसहस्रं रूप्यकाणि वशीकर्तुं न अर्हति । ततः धनं प्रतिप्राप्तुं प्रयासः करणीयः एव'' इति ।

''तत् कथं शक्येत वत्से ! श्यामेन न्यासरूपेण दशसहस्रं रूप्यकाणि दत्तानि इत्यत्र नास्ति प्रमाणं किमपि । ग्रामप्रमुखः धनिकः अधिकारवान् च । तेन सह कलहः अपि क्लेशाय'' इति निराशया उक्तवान् बालमुकुन्दः ।

''अलं निराशया । धनस्य प्रतिप्राप्त्युपायम् अहं सूचयामि । तदनुगुणं भवद्भ्यां व्यवहृतं चेत् धनं निश्चयेन प्रतिप्राप्यते'' इति उक्त्वा तरङ्गिणी स्वयोजनां विवृतवती ।

ततः तौ एकां पेटिकां स्वीकृत्य नगरात् निर्गतवन्तौ ।

बालमुकुन्दः पेटिकया सह गत्वा ग्राम-प्रमुखस्य गृहे आसन्दे उपविष्टवान् । श्यामः गृहात् बहिः मार्गे स्थितवान् । ग्रामप्रमुखः बालमुकुन्दं दृष्ट्वा अपृच्छत् - ''महोदय ! कः भवान् ? किमर्थम् आगतं भवता ?'' इति ।

बालमुकुन्दः अवदत् - ''महाशय ! भवतः न्यायनिष्ठतां श्रुत्वा अहम् अत्र आगतः । एतस्यैव ग्रामस्य श्यामस्य भावी श्वशुरः अस्मि अहम्'' इति ।

श्यामनामश्रवणात् ग्रामप्रमुखः किञ्चिदिव भीतः सन् अपृच्छत् - ''मया किं वा साहाय्यं करणीयम् ?'' इति ।

तदा बालमुकुन्दः अवदत् - ''अल्पं साहाय्यम् अपेक्ष्यते एव । एतस्मिन् ग्रामे राममन्दिरे एव श्यामस्य विवाहः प्रचलेत् इति तदीयपितामह्याः अपेक्षा आसीत् । विवाह-व्ययार्थं मया षष्टिसहस्रं रूप्यकाणि आनीतानि । तानि न्यासरूपेण रक्षणीयानि भवता । आवश्यकतानुसारं वयं तदा तदा ततः किञ्चित् किञ्चित् स्वीकरिष्यामः । भवतः सद्व्यवहारः मया बहुधा श्रुतः । भवदधीनीकृतं धनं सुरक्षिततया स्थास्यति इति विचिन्त्य अत्र आगतं मया'' इति ।

''किम् अधिककथनेन ? भवतः सेवां कर्तुं भगवता एव कल्पितः अवकाशः एषः'' इति विनयेन अवदत् ग्रामप्रमुखः ।

अत्रान्तरे श्यामः अन्तः आगत्य उक्तवान्

- "ह्यः आगतः अहं, दिनद्वयात् पूर्वं न्यासरूपेण दत्तं धनं यदा प्रतियाचितवान् तदा पृष्टं भवता - कदा दत्तम् इति । यद्दिने मया धनं दत्तं तस्मिन् दिने भवतः पत्नी कुपिता आसीत् । पाकशालातः आगतं शब्दं श्रुत्वा अहं पृष्टवान् - कः शब्दः एषः इति । तदा भवता उक्तम् आसीत् - भूकम्पः आरब्धः इति । किं स्मृतं भवता ?" इति ।

ग्रामप्रमुखः प्रीत्या श्यामस्य स्कन्धे हस्तं स्थापयित्वा - "भवता न्यासरूपेण दशसहस्रं रूप्यकाणि दत्तानि इति ह्यः अपि अहं स्मरामि स्म । तथापि विस्मृतम् इव अभिनयः कृतः । स च भवतः हिताय एव । मत्पार्श्वे ह्यः ये आसन् ते ऋणप्राप्त्यर्थम् आगताः आसन् । मया तेभ्यः ऋणदानं निराकृतम् । ते तु त्वरया धनम् अपेक्षन्ते स्म । यदि तेषां पुरतः धनं दद्यां तर्हि उपायेन ते तत् वशीकुर्युः एव । भवान् लोकव्यवहारानभिज्ञः इत्यतः मया तथा कृतम् । एषोऽहं भवतः धनं प्रत्यर्पयामि" इति उक्त्वा अन्तर्भागतः धनग्रन्थिम् आनीय श्यामाय दत्तवान् । श्यामः धनं स्वीकृत्य ततः निर्गतवान् । तदा बालमुकुन्दः स्यूतं गृहीत्वा उत्तिष्ठन् - "भवतः कथनात् मया ज्ञातं यत् श्यामः व्यवहारे अचतुरः मन्दमतिश्च इति । एतादृशाय मया पुत्री सर्वथा न दीयते । उपकृतवते भवते अनेके धन्यवादाः" इति उक्त्वा ततः निर्गतवान् ।

'द्वारं प्रति आगतं धनं हस्तगतं न जातम्' इति स्वगतं वदन् खेदेन आसन्दे उपविष्टवान् ग्रामप्रमुखः ।

अनन्तरदिने स्ववस्तुभिः साकं बालमुकुन्दस्य गृहं प्रति गतः श्यामः - "भवतोः साहाय्येन एव मया नष्टप्रायं धनं प्रतिप्राप्तम् । वासार्थं गृहम् अपि प्राप्तम् । न जाने, एतस्मात् ऋणात् मुक्तिः कथम् इति" इति कृतज्ञतापूर्वकम् उक्तवान् ।

"मम पुत्र्याः परिणयेन । मम पुत्र्याः बुद्धिमत्ता भवतः श्रमशीलता च सम्मिलतः चेत् सुवर्णे सौगन्ध्यसंयोगः इव" इति अवदत् बालमुकुन्दः ।

ततः तरङ्गिणी-श्यामयोः विवाहः शुभे मुहूर्ते सम्पन्नः । तौ सुखेन जीवितवन्तौ ।

सर्जनात्मिका स्पर्धा - मे - २०००

सत्यम् एव जयते

रामपुरराज्यं विश्वदेवः नाम राजा पालयति स्म । सः सर्वदा विलासे मग्नः भवति स्म । राज्यशासने अपि आसक्तिं न वहति स्म ।

तस्य मन्त्री विजयसेनः । राज्ञः प्रीतिः कथं सम्पादनीया इति सः जानाति स्म । सर्वदा राज्ञः मुखस्तुतिं करोति स्म सः । 'मम शासनं कथम् अस्ति ?' इति राजा यदा पृच्छति स्म तदा मन्त्री वदति स्म - ''भवतः राज्यशासनम् अपूर्वम् ! अस्मद्राज्यं नन्दनवनतुल्यं करिष्याति भवान्'' इति ।

सेनाविषये राज्ञा पृष्टः मन्त्री वदति स्म - ''अस्माकं सेना सर्वसमर्था अस्ति । सुसज्जा च अस्ति । अस्मद्राज्यं कोऽपि कटाक्षेण अपि द्रष्टुं न शक्नोति'' इति ।

अतः राजा चिन्तयति स्म - 'मम राज्यं सुसमृद्धम् अस्ति । प्रजाः च सर्वाः सन्तुष्टाः सन्ति । अस्मद्राज्यं जेतुं कोऽपि न शक्नोति' इति ।

राजा सभायाम् अपि तदा तदा पृच्छति स्म - ''मम शासनं कथम् अस्ति ?'' इति । सभासदः सर्वे - 'बहु उत्तमम् अस्ति' इति वदन्ति स्म ।

एकदा कश्चन प्रजाप्रतिनिधिः उक्तवान् - ''प्रभो, औद्धत्यार्थं क्षन्तव्यः अयं जनः । देशे शासनव्यवस्था इदानीं नितरां दुर्बला अस्ति । अधिकारिणः भ्रष्टाः जाताः । प्रजाश्च असन्तुष्टाः सन्ति । सैनिकाः स्वेच्छाचाराः । आलस्येन लुण्ठनेन विलासमग्नतया च ते दिनानि यापयन्ति । एषा एव स्थितिः अनुवर्तिष्यते चेत् अस्माकं देशः अधोगतिं यास्यति'' इति ।

एतत् श्रुत्वा राजा क्रुद्धः । सः भटान् आज्ञापितवान् - 'एतं कारागारे स्थापयन्तु' इति । भटाः तथैव कृतवन्तः ।

मासाः गताः । देशे तत्र तत्र राजविरोधः आरब्धः । भ्रष्टाः अधिकारिणः परिवर्तनीयाः इति वदन्तः जनाः कोलाहलं कृतवन्तः । राजा सेनां प्रेषयित्वा तेषां निग्रहार्थं प्रयत्नं कृतवान् । एतेन राजविरोधः प्रवृद्ध, देशे इतरत्र अपि प्रसृतः च । राजा चिन्ताक्रान्तः जातः । शासनव्यवहारः कथं समीकरणीयः इति चिन्ता तस्य आरब्धा । अतः सहजतया शासनव्यवहारे तस्य अवधानं जातम् ।

दिनेषु गतेषु गूढचराणां द्वारा सः देशस्य अधोगतिं क्रमेण ज्ञातवान् । महतीम् अव्यवस्थां ज्ञात्वा सः नितरां विषण्णः । मन्त्री, केचन अधिकारिणः च अक्रमेण प्रभूतं धनं सम्पादितवन्तः सन्ति इत्यपि तेन ज्ञातम् । राजा व्याकुलः जातः ।

'स्वार्थपरायणे मन्त्रिणि विश्वस्य मया अनुचितं कृतम् । मम देशः कीटैः भक्षितः वृक्षः इव दुर्बलः अस्ति । यदि एतं समीकर्तुम् अहम् अवधानं न दास्यामि तर्हि अचिरात् एव मम देशः शत्रुवशं गच्छेत्' इति चिन्तयित्वा राजा अक्रमसम्पत्तिं सम्पादितवतां विचारणां कारितवान् । तत्र मन्त्रिप्रभृतीनाम् अपराधः सिद्धः अभवत् । राजा तान् सर्वान् कारागारं प्रति प्रेषितवान् । सत्यवादिनं च प्रजाप्रतिनिधिं कारागारात् विमोच्य मन्त्रिपदे नियोजितवान् ।

- **अरक्षितपुष्टिः**

५२. शिखण्डिवृत्तान्तः

महाभारतम्

दुर्योधनेन पृष्टः भीष्मपितामहः उभयपक्षयोः सैन्यस्य स्वरूपं विस्तरेण विवृतवान् । शिखण्डिप्रस्तावः यदा आगतः तदा सः अवदत् यत् अहं तं न मारयिष्यामि, सः स्वयं युद्धं कर्तुम् आगमिष्यति चेदपि अहं तं मारयितुं शस्त्रं न उन्नेष्यामि इति ।

एतत् श्रुत्वा दुर्योधनः अपृच्छत् - ''शत्रून् सर्वान् नाशयिष्यामि इति भवता एव प्रतिज्ञा कृता । तथापि शिखण्डिनं न मारयिष्यामि इति किमर्थम् उच्यते ?'' इति ।

तदा भीष्मः अवदत् - ''सा च काचित् दीर्घा कथा । प्रसङ्गवशात् तद्विषये चर्चा आगता इत्यतः तां विस्तरेण कथयिष्यामि ।

मम पिता शन्तनुः दीर्घकालं यावत् राज्यं परिपालितवान् । तस्य दिवङ्गतेः अनन्तरं मया चित्राङ्गदः सिंहासने उपवेशितः । सः यदा अकालमरणं प्राप्तवान् तदा मम मार्गदर्शनं प्राप्नुवन् विचित्रवीर्यः शासव्यवस्थाभारं स्वीकृतवान् । तस्य विवाहविषये मम चिन्ता आरब्धा । यतः पराक्रमेण कस्याश्चित् हृदयं जेतुं, स्वयंवरे विजयं प्राप्तुं वा तस्य सामर्थ्यं न आसीत् ।

अत्रान्तरे काशीराजः स्वपुत्रीणां स्वयंवरम् आयोजितवान् । तासां नाम आसीत् - अम्बा, अम्बिका, अम्बालिका चेति । स्वयंवरार्थं सर्वे निमन्त्रिताः आसन् । विचित्रवीर्यस्य सामर्थ्यम् अपर्याप्तम् इत्यतः अहम् एव एकाकी काशीं गतः । मया उपस्थितानां राज्ञां सामर्थ्यं जागरूकतया परिशीलितम् । ततः ताः तिस्रः राजकुमारीः अपि रथे आरोप्य सर्वान् राज्ञः उद्दिश्य - ''अहं महाराजस्य शन्तनोः पुत्रः भीष्मः अस्मि । अहम् एताः

तिस्रः राजकुमारीः नयन् अस्मि । यदि कस्यचित् सामर्थ्यं स्यात् तर्हि सः मां निरुध्य एताः वशीकर्तुम् अर्हति'' इति अघोषयम् ।

एतत् श्रुत्वा क्रुद्धाः सर्वे राजानः सम्भूय युगपत् आक्रमणं कृतवन्तः । चतसृषु दिक्षु माम् आवृत्य स्थितवन्तः ते । किन्तु मया यदा सर्वासु दिक्षु बाणवर्षणं कृतं तदा भीताः ते पलायितवन्तः ।

अहं तिस्रः कन्यकाः सत्यवत्यै समर्प्य अवदम् - ''अम्ब ! काशीराजस्य पुत्रीः स्वयंवरात् अपहृत्य आनीतवान् अस्मि । एताः विचित्रवीर्यस्य पत्न्यः भविष्यन्ति । विवाह-सन्नाहं करोतु भवती'' इति ।

एतत् श्रुत्वा सत्यवती नितरां सन्तुष्टा ।

यदा विवाहसन्नाहः आरब्धः तदा काशी-राजस्य ज्येष्ठपुत्री अम्बा माम् उक्तवती - ''अहं साल्वराजे अनुरागवती अस्मि । सोऽपि माम् इच्छति । विवाहार्थम् आवाम् उभौ अपि सिद्धौ आस्व । तदभ्यन्तरे भवता अहम् आनीता । आवयोः अनुरागं पिता न जानाति । अहं साल्वराजसमीपं प्रेषणीया इति सविनयं प्रार्थये'' इति ।

अहं मात्रा, सत्यवत्या, पुरोहितेन च सह समालोच्य अम्बां सगौरवं साल्वसमीपं प्रेषितवान् ।

किन्तु साल्वराजः तां परिणेतुम् अनिच्छन् - ''भीष्मेण बलात् नीतां भवतीम् अहं परिणेतुं न इच्छामि । भवत्याः विषये भीष्मस्य एव अधिकारः । यदि सोऽपि भवतीं न परिणयेत् तर्हि भवती स्वतन्त्रतया यथेच्छं कर्तुम् अर्हति । अहं तु सर्वथा न परिणेष्यामि'' इति अवदत् ।

अम्बा पुनः पुनः परिणयं सम्प्रार्थितवती । किन्तु साल्वेन अन्ते अपि निराकृतिः एव प्रदर्शिता । अहं ताम् अपहृतवान् इत्यतः अम्बा मयि कोपं प्राप्तवती । 'प्रतीकारं साधयिष्यामि एव' इति प्रतिज्ञां कृतवती च ।

साल्वेन निराकृता अम्बा शैखावत्यऋषेः आश्रमं गतवती, स्वव्यथां निवेदितवती च । तदा मुनिः अवदत् - ''अत्र तपस्विनः एव वसन्ति । अतः वयं भवत्याः साहाय्यं किमपि कर्तुं न शक्नुमः'' इति ।

''अहं जीवने नितरां निराशा अस्मि । अतः अहम् अपि तपः आचरिष्यामि । मां तपस्याविधिं बोधयतु'' इति निवेदितवती अम्बा ।

''तपस्या नितरां कठिना । अतः पितुः

समीपं गमनम् एव वरम्'' इति बोधितवन्तः सर्वे मुनयः । किन्तु अम्बा एतत् न अङ्गीकृतवती ।

तत्काले होत्रवान् नाम कश्चन राजर्षिः तम् आश्रमम् आगतः । सः अम्बायाः बन्धुः अपि । सः अम्बायाः कथां श्रुत्वा अवदत् - ''वत्से ! तपश्चरणं कोमलकायैः कर्तुं न शक्यम् । अन्यच्च कौटुम्बिकेच्छाः तपस्यामार्गे विघ्नकारिकाः भवन्ति । यदि साल्वराजः भवत्याः परिणयं न अङ्गीकरोति तर्हि भवती भीष्मसमीपम् एव प्रतिगच्छतु । भीष्मम् एव परिणयं प्रार्थयतु । तदीयः गुरुः परशुरामः अत्र साहाय्यं कर्तुम् अर्हति । यदि भीष्मः परिणयं निराकुर्यात् तर्हि परशुरामः आदेश-द्वारा वा विवाहं कारयेत् । अपेक्षायां सत्यां भवत्याः पक्षस्य समर्थकत्वेन युद्धम् अपि कुर्यात् सः'' इति ।

तदनन्तरदिने एव सौभाग्यवशात् परशुरामः महेन्द्रपर्वततः तम् आश्रमम् आगतः । होत्रवान् अम्बायाः कथां निवेद्य - ''एतस्याः समस्यायाः निवारणार्थं भवता कोऽपि उपायः करणीयः'' इति प्रार्थितवान् ।

परशुरामः अम्बाम् अवदत् - ''वत्से ! भवती यम् इच्छति सः एव यथा भवतीं परिणयेत् तथा व्यवस्थाम् अहं करिष्यामि । अतः वदतु - भवती साल्वसमीपं गन्तुम् इच्छति उत भीष्मसमीपम् ?'' इति ।

''मम कष्टपरम्परायाः कारणं भीष्मः एव । यदि सः मां बलात् अपहृतवान् न स्यात् तर्हि साल्वराजः मम परिणयं न निराकृतवान् स्यात् । वस्तुतः साल्वः इदानीम् अपि मयि अनुरागवान् अस्ति एव । तथापि अपवादभयात् मां न परिणयति सः । यतः भीष्मः मां बलात् नीतवान् अतः सः एव मां परिणयेत् । अन्यथा प्रतीकारः करिष्यते एव मया । तस्य वधम् एव लक्ष्यीकृत्य तपस्यां करिष्यामि अहम्'' इति उक्तवती अम्बा ।

''भीष्मः भवतीं यथा परिणयेत् तथा आदेशम् अहं करिष्यामि । तेन निराकृतिः दर्शिता चेत् युद्धं करिष्यामि । किन्तु तं सहर्तुं तु मम सामर्थ्यं नास्ति '' इति उक्त्वा परशुरामः कैश्चित् ऋषिभिः सह ततः प्रस्थाय सरस्वती-नदीतीरे स्थिते कुरुक्षेत्रे तिष्ठन् मह्यम् आगमनसन्देशं प्रेषितवान् ।

अहं गवा ब्राह्मणैः च सह गत्वा तं नमस्कृत्य यथोचितं सत्कृतवान् । सः माम्

अवदत् – ''भीष्म ! आजीवब्रह्मचर्यं प्रतिज्ञातं भवता । एवं स्थिते किमर्थं वा अम्बा नीता बलत्कारेण ? नीता सा भवता तु न परिणीता । ततः तस्याः जीवनं शोकावहं जातम् । इदानीं को वा तां परिणयेत् ? भवत्कारणतः साल्वः तस्याः परिणयं निराकृतवान् । अतः भवता एव सा परिणेतव्या'' इति ।

तदा मया उक्तम् – ''मया विचित्रवीर्यस्य निमित्तं काशीराजस्य तिस्रः पुत्र्यः बलात् आनीताः । मन्निमित्तं ताः न आनीताः इति तु सर्वैः ज्ञायते एव । 'ब्रह्मचारित्वेन आजीवनं तिष्ठामि' इत्येषा मम प्रतिज्ञा सर्वथा अविचला । देवन्द्रम् अपि अहं सम्मुखीकुर्यां, किन्तु प्रतिज्ञाभङ्गं तु न अङ्गीकुर्याम् । अम्बा साल्वराजसमीपं गन्तुं, तम् एव परिणेतुं च इच्छां प्रकटितवती । अतः सगौरवं सा प्रेषिता मया । साल्वराजः एतस्याः परिणये निराकृतिं दर्शितवान् । एतस्मिन् प्रकरणे मम को वा दोषः ?'' इति ।

एतत् श्रुतवतः परशुरामस्य क्रोधः प्रवृद्धः । सः क्रोधेन आज्ञापयत् – ''अम्बा भवता परिणेतव्या एव । अन्यथा अहं भवतः संहारं करिष्यामि'' इति ।

अहं तेन सह युद्धं कर्तुं न ऐच्छम् । यतः सः मम गुरुः । अतः अहम् अवदम् – ''भवान् अस्त्रशस्त्रज्ञानदाता मम गुरुः । भवता सह अहं कथं वा युद्धं कुर्याम् ? सर्वथा असम्भवम् एतत्'' इति ।

''एवं तर्हि अम्बां परिणयतु'' इति आदिशत् सः ।

''प्रतिज्ञाभङ्गात् अपि युद्धं मरणम् एव वा प्रियतरं मम । केनापि कारणेन प्रतिज्ञाभङ्गं तु अहं न करोमि । यदि युद्धम् एव शरणं तर्हि तदर्थम् अपि सन्नद्धः एव अस्मि अहम्'' इति अहं विनयेन अवदम् ।

परशुरामः स्वनिश्चयपरिवर्तनं न ऐच्छत् । अहम् अपि प्रतिज्ञाभङ्गं न ऐच्छम् । अतः युद्धम् अपरिहार्यं जातम् ।

अहं हस्तिनापुरम् आगत्य मातरं सत्यवतीं सर्वं निवेद्य तस्याः आशीर्वादं प्राप्य कुरुक्षेत्रं गतवान् । परशुरामः युद्धार्थं माम् एव प्रतीक्षमाणः आसीत् । आवयोः युद्धं द्रष्टुम् अनेके ऋषिमुनयः गणरूपेण तत्र उपस्थिताः आसन् ।

आवयोः युद्धम् आरब्धम् । चतुर्विंशति-

घण्टाः युद्धं प्रवृत्तम् । अन्ते पराजितः परशुरामवर्यः अम्बाम् अवदत् - "दृष्टं खलु भवत्या एव ! अहं भीष्मं संहर्तुं न शक्नोमि । अतः भवती एव तं शरणं गच्छतु" इति ।

किन्तु अम्बा शरणागतिं निराकृतवती । ततः यमुनातटे उपविश्य द्वादश वर्षाणि तपः कृतवती सा । तस्याः सहोदरः तां गृहं नेतुम् इच्छति स्म । अतः तेन विविधाः विघ्नाः उत्पादिताः । तथापि अविचला सा एकाग्रमनसा तपः कृतवती । तस्याः तपसा सन्तुष्टः शिवः प्रत्यक्षीभूय - 'अपेक्षितं वरं याचताम्' इति अवदत् । "मया युद्धे भीष्मस्य वधः यथा कर्तुं शक्येत तथा वरेण अनुगृह्णातु" इति प्रार्थितवती सा ।

तदा शिवः अवदत् - "अग्रिमजन्मनि स्त्रीरूपेण भवत्याः जन्म भविष्यति । किन्तु कालान्तरे भवती पुरुषरूपं प्राप्य युद्धे भीष्मं संहर्तुं शक्ता भविष्यति" इति ।

प्रतीकारसाधने महती त्वरा अम्बायाः । अतः सा 'शीघ्रं मरणं प्राप्तं चेत् पुनर्जन्म अपि शीघ्रम् एव प्राप्यते' इति निर्णीय चिताप्रवेशेन इहलोकव्यवहारं समापितवती ।

अग्रिमजन्मनि सा द्रुपदस्य अपत्यत्वेन जन्म प्राप्तवती । द्रुपदः मत्तः पराजयं प्राप्य प्रतीकारार्थम् अवकाशं प्रतीक्षमाणः आसीत् । तेनापि मत्संहारकपुत्रप्राप्तीच्छया तपः कृतम् । तपसः अन्ते शिवः तम् अवदत् -"भीष्मसहांरकः भवतः गृहे आदौ स्त्रीरूपेण जन्म प्राप्स्यति । किन्तु अनन्तरकाले पुरुषत्वं प्राप्य भीष्मं संहरिष्यति" इति ।

गच्छता कालेन द्रुपदपत्न्यां स्त्रीशिशुः उत्पन्नः । किन्तु द्रुपदः उद्घोषितवान् यत् पुत्रोत्सवः जातः इति । रहस्यगोपनार्थं स च स्त्रीशिशुः बालत्वेन एव पोषितः । यतः द्रुपदतत्पत्न्योः दृढः विश्वासः आसीत् यत् शिवस्य वचनं मिथ्या न भविष्यति इति । अतः तौ तस्य स्त्रीशिशोः नाम शिखण्डी इति निश्चितवन्तौ ।

शिखण्डी ललितकलासु इव युद्धकलासु अपि निपुणः जातः । पुरुषवेषेण गत्वा सः द्रोणाचार्यात् धनुर्विद्याम् अधिगृहीतवान् ।

यदा सः विवाहयोग्यवयस्कः जातः तदा अपि तदीयं स्त्रीत्वं तु न अपगतम् । अतः द्रुपदस्य चिन्ता जाता - एतस्मै अपत्याय वधूः अन्वेष्टव्या, उत वरः अन्वेषणीयः इति । अन्ते पत्न्याः सूचनानुगुणं सः निर्णीतवान्

यत् वध्वन्वेषणम् एव युक्ततरम् इति ।

दशार्णदेशस्य राज्ञः हिरण्यरोम्णः पुत्री शिखण्डिनी । दशार्णराजः शिखण्डिने स्वपुत्र्याः दानं ससन्तोषम् अङ्गीकृतवान् । अल्पेन एव कालेन शिखण्डिनी-शिखण्डिनोः विवाहः यथाविधि सम्पन्नः ।

विवाहानन्तरं शिखण्डिनी ज्ञातवती यत् पतित्वेन स्थितः अपि स्त्रीजनः एव इति । अतः सा एतां वार्तां पितरम् उक्तवती । एतत् श्रुत्वा नितरां क्रुद्धः हिरण्यरोमा द्रुपदाय वार्तां प्रेषितवान् – ''भवतः अपत्यं न पुमान्, अपि तु स्त्री । स्त्र्यपत्यम् एव पुमपत्यं कथयन् भवान् मां वञ्चितवान् । अतः अहम् अचिरात् एव ससैन्यम् आगत्य भवन्तं दण्डयिष्यामि'' इति ।

राजा द्रुपदः तत्पत्नी च एतं सन्देशं प्राप्य नितरां भीतौ । दशार्णसेनां सम्मुखीकर्तुं सामर्थ्यं न आसीत् द्रुपदस्य । अन्यच्च 'शिखण्डिरहस्यं यदि सर्वैः ज्ञायेत तर्हि आवाम् उपहासपात्रतां गच्छेव' इति आतङ्कः आसीत् तयोः । अतः तौ चिन्ताक्रान्तौ जातौ । माता-पित्रोः एतत् दुःखं द्रष्टुम् असमर्थः अभवत् शिखण्डी । सः प्राणत्यागार्थं वनम् अगच्छत् ।

तत् वनं स्थूणापर्णनामकस्य यक्षस्य निवासस्थानम् आसीत् । शिखण्डी अन्न-पानादिकं परित्यज्य प्रायोपवेशार्थम् एकत्र उपविष्टः । तस्य एतं प्रयत्नं दृष्ट्वा स्थूणापर्णः अपृच्छत् - ''किमर्थम् एतादृशे साहसकार्ये प्रवृत्तिः ?'' इति ।

''मम कष्टं वर्णनातीतम् । केनापि निवारयितुम् अशक्यं तत्'' इति अवदत् शिखण्डी । तदा यक्षः स्वपरिचयम् उक्त्वा - ''अहं कुबेरस्य मित्रम् । वरदानेन भवत्समस्यायाः परिहारं कर्तुं शक्तिः अस्ति मम'' इति असूचयत् ।

शिखण्डी स्वसमस्यां विस्तरेण निवेद्य उपस्थितां विपदम् अपि अकथयत् ।

एतत् श्रुतवतः यक्षस्य हृदये करुणा उत्पन्ना । किन्तु स्त्रियं शाश्वतरूपेण पुरुषं कर्तुं सामर्थ्यं न आसीत् तस्य । अतः सः अवदत् - ''भवत्समस्यायाः निवारणार्थं कश्चन उपायः स्फुरितः मम मनसि । अल्पकालार्थं मम पुरुषत्वं स्वीकृत्य भवता स्त्रीत्वं मह्यं दातव्यम् । तेन युद्धापायः अपगतः भविष्यति । केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं मम पुरुषत्वं मह्यं प्रत्यर्पणीयम्'' इति ।

शिखण्डी एतं प्रस्तावम् अङ्गीकृत्य पुरुषत्वं प्राप्य आनन्देन प्रासादम् आगत्य पितरं सर्वं निवेदितवान् ।

एतत् श्रुतवतः द्रुपदस्य आनन्दः असीमः । सः दशार्णराजाय सन्देशं प्रेषितवान् - ''मम अपत्यं पूर्णरूपेण पुंल्लक्षणोपेतम् इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः अपि । यदि सन्देहः तर्हि स्वयं परीक्षितुम् अर्हन्ति भवन्तः'' इति ।

दशार्णराजः विश्वासार्हजनद्वारा परीक्षां कारितवान् । शिखण्डिनः पुरुषत्वं यदा प्रत्यक्षसिद्धम् अभवत् तदा सः पुत्रीं पतिग्रहं प्रेषितवान् । युद्धघोषणरूपं यत् धाष्टर्यं प्रदर्शितं तदर्थं क्षमां प्रार्थितवान् च ।

अत्रान्तरे कदाचित् कुबेरः विमानम् आरुह्य स्थूणापर्णस्य वनम् आगतवान् । स्त्रीरूपी स्थूणापर्णः लज्जया एव तस्य पुरतः उपस्थितः । कुबेरः स्त्रीत्वप्राप्तेः कारणं पृष्टवान् । स्थूणापर्णः प्रवृत्तं निवेदितवान् । सर्वं श्रुत्वा कुपितः कुबेरः - ''भवतः स्त्रीरूपम् एव स्थिरं भवतु'' इति शापं दत्तवान् । स्थूणापर्णः शापविमोचनं बहुधा यदा प्रार्थितवान् तदा कुबेरः - 'शिखण्डिनः मरणस्य अनन्तरं भवता पुरुषत्वं प्राप्यते' इति उक्त्वा ततः निर्गतवान् ।

शिखण्डी तु आनन्देन कौटुम्बिकजीवनं यापितवान् । पुत्रस्य पुरुषत्वप्राप्तिं दृष्ट्वा द्रुपदः तत्पत्नी च नितरां सन्तुष्टौ । केषाञ्चित् मासानाम् अनन्तरं शिखण्डी यक्षाय दत्तं वचनं स्मृतवान् । ततः तस्य मनः मुकुलितं जातम् ।

एकदा सः पुरुषत्वस्य प्रत्यर्पणार्थं तत् वनं गतवान्, यत्र पूर्वं स्थूणापर्णः आसीत् । किन्तु कुबेरस्य शापस्य कारणतः स्थूणापर्णः स्वकीयं पुरुषत्वं प्रतिप्राप्तुं न शक्तवान् । एवं शिखण्डिनः पुरुषत्वं स्थिरं जातम् ।

एवं शिखण्डिकथां श्रावयित्वा भीष्मः दुर्योधनम् अवदत् - ''अम्बा एव इदानीं शिखण्डिरूपेण अस्ति । स्त्री, स्त्रीनामधारी, स्त्रीचरित्रवान् जनो वा यदि पुरतः भवति तर्हि अहं तस्मिन् मम शस्त्रप्रयोगं न करोमि इति मम प्रतिज्ञा अस्ति । तत्कारणतः एव अहं शिखण्डिनि शस्त्रं प्रयोक्तुं, तं मारयितुं वा न शक्नोमि'' इति ।

वास्तविकः जयः

कदाचित् निरञ्जनपुरीयाः चत्वारः युवकाः वृक्षस्य अधः उपविश्य जल्पनं कुर्वन्तः आसन् । जल्पनावसरे भूषणः नाम युवकः अवदत् - "साधयितुम् असाध्यं कार्यं किमपि नास्ति लोके । योग्यः प्रयत्नः कृतः चेत् कठिनातिकठिनम् अपि कार्यं साधयितुं शक्यम्" इति ।

"यत् असाध्यं भवति तत् महता प्रयत्नेन अपि कोऽपि साधयितुं सर्वथा न अर्हति" इति अवदत् दयानिधिः ।

एतद्विषये तेषां चर्चा अनुवृत्ता । वाद-प्रतिवादाः उग्राः जाताः । अन्ते दयानिधिः भूषणम् अवदत् - "असाध्यम् अपि कार्यं योग्येन प्रयत्नेन साधयितुं शक्यम् इति किल भवतः वादः ? भवतः पिता धूमपानं विना एकां घण्टाम् अपि यापयितुं न अर्हति । तदीयः धूमपानत्यागः सर्वथा असम्भवः । यदि भवान् तस्य धूमपानप्रवृत्तिं त्याजयेत् तर्हि अहं भवते शतं रूप्यकाणि दास्यामि" इति ।

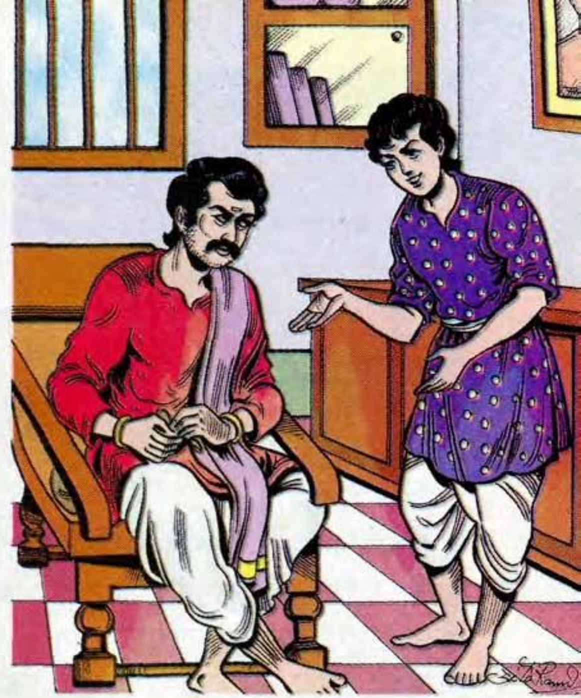
भूषणः क्षणकालं विचिन्त्य अवदत् - "भवता दातुम् इष्टानि शतं रूप्यकाणि मह्यं न आवश्यकानि । किन्तु भवता सूचितं कार्यं तु अवश्यं साधयिष्यामि । मया एतदर्थं महान् श्रमः करणीयः भवेत् । तथापि न कापि चिन्ता मम" इति ।

अनन्तरदिने भूषणः पितरं धूमपानस्य दुष्परिणामान् विवृण्वन् अवदत् - "धूमपानकारणतः आयुः क्षीयते । विविधाः व्याधयश्च शरीरम् आक्रामन्ति । असह्यपीडा दीर्घकालं यावत् निरन्तरबाधां जनयिष्यति । अन्ते अकालमरणम् अपि सम्भवेत् । अतः धूमपानव्यसनस्य त्यागः एव वरम्" इति ।

भूषणस्य पिता माधवः उत्तमः एव । किन्तु कथमपि धूमपानव्यसनस्य दासः जातः सः । वार्तालापादिसमये सः धूमपानं कुर्वन् एव सम्भाषणं करोति स्म ।

सः धूमपानस्य दुष्परिणामान् न जानाति इति न । तथापि धूमपानं त्यक्तुं तु न शक्नोति । पुत्रस्य वचनानि श्रुत्वा धूमपानं

कुर्वन् एव सः अवदत् - "जीवनं मरणं वा अस्मदधीनं नास्ति । येन क्रमेण मरणं भवेत् इति भगवता अस्मल्ललाटे लिखितं तेनैव क्रमेण मरणं भविष्यति, न अन्यथा । यदि अकालमरणं ललाटे लिखितं स्यात् तर्हि धूमपानत्यागेन अपि तत् भवेत् एव । धूमपानस्य कारणतः स्वास्थ्यं दुष्यति इति तु मया अपि अङ्गीक्रियते । किन्तु धूमपानतः यः आनन्दः प्राप्यते सः श्रेष्ठात् आरोग्यात् अपि श्रेष्ठतरः । नीरसेन निरानन्देन जीवनेन किं वा प्रयोजनम् ? एकैकस्य जीवनम् एकैकविधं भवति । तस्य परिवर्तने प्रयासः न करणीयः । अतः एतद्विषये मां मा पीडयतु भवान्" इति ।

एतावत् उक्त्वा अपरां धूमवर्तिकां ज्वालयित्वा सः पुनः अवदत् - "धूमपानं मम श्वासः इव । धूमपानाभ्यासः तदा एव स्थगितः भविष्यति, यदा च मम श्वासोच्छ्वासः स्थगितः भवेत्" इति ।

'धूमपानत्याजनम् एतत् असम्भवम् इत्येव भाति । धूमपानविषये मम पितुः मिथ्याधारणा अस्ति । धूमपानं विना जीवितुम् एव न शक्यते इति तस्य चिन्तनम् । एषः विचारः आदौ परिवर्तनीयः' इति चिन्तयित्वा भूषणः अवदत् - "तात ! असमीचीनं चिन्तनं भवतः । त्यक्तुम् अशक्यः कोऽपि दुरभ्यासः नास्ति । सङ्कल्पशक्तिः अस्ति चेत् त्यक्तुं शक्यते । आदौ त्यक्तव्यम् इति इच्छा मनसि उत्पद्येत" इति ।

"त्यक्तव्यम् इति इच्छा आ बहोः कालतः अस्ति । सर्वेषां दुर्व्यसनवताम् अपि एषा एव अवस्था । इच्छायां सत्याम् अपि त्यागे असामर्थ्यम्" इति असहायकताम् अदर्शयत् माधवः ।

भूषणः अपृच्छत् - "यदि धूमपानाभ्यासः परित्यज्यते तर्हि लक्षं रूप्यकाणि दास्यन्ते इति कोऽपि वदति चेत् किं कुर्यात् भवान् ?" इति ।

"त्यजेयम् एव धूमपानाभ्यासम् । किन्तु कः मूर्खः लक्षं रूप्यकाणि दद्यात् ?" इति हसन् अवदत् माधवः ।

"एतस्मात् स्पष्टं यत् इच्छा जाता चेत् धूमपानाभ्यासः त्यक्तुं शक्यते एव भवता इति । कोऽपि छुरिकां प्रदर्श्य - 'धूमपानं न परित्यक्तं चेत् शिरश्छेदः क्रियते' इति

वदति चेत् किं क्रियते भवता ?'' इति पुनः पृष्टवान् भूषणः ।

''धूमपानं त्यजामि इति वदामि । किन्तु तस्य निर्गमनस्य अनन्तरं धूमपानस्य आरम्भं करिष्यामि'' इति हसन् अवदत् माधवः ।

तदा भूषणः कोपेन - ''तात ! मया उच्यमानस्य गम्भीरता न परिगणिता भवता । धूमपानं भवता न परित्यज्यते चेत्, न जाने, मया किं क्रियेत इति'' इति उक्त्वा सः ततः निर्गतवान् ।

भूषणः तस्मिन् दिने भोजनं न कृतवान् । माता बहुधा बोधितवती, अनुनयं च कृतवती । तथापि भूषणस्य मनः न परिवृत्तम् । यदा माधवेन विषयः ज्ञातः तदा सः पत्नीम् अवदत् - ''किमर्थम् अनुरोधः, चिन्ता वा ? यदि बुभुक्षा तीव्रा भवति तर्हि स्वयम् आगत्य भोजनं क्रियते एव'' इति ।

किन्तु भूषणस्य निरशनव्रतं न समाप्तम् । उपवासम् आचरन् एव सः कार्याणि करोति स्म । सप्ताहाभ्यन्तरे तस्य शरीरे अस्वास्थ्यचिह्नानि दृष्टानि । मुखे कान्तिहीनता, शरीरे निश्शक्तिः च उत्पन्ना ।

भूषणस्य स्थितिं दृष्ट्वा खिन्ना तस्य माता अपि आहारसेवनं परित्यक्तवती । दिनद्वयस्य अभ्यन्तरे श्रान्ता सा शय्याम् आश्रितवती ।

प्रतिवेशिनः बान्धवाः च माधवं तर्जितवन्तः । 'धूमपाने निरतस्य पुत्रस्य विषये कुपितः पिता दृष्टः अस्माभिः । किन्तु पितुः धूमपानस्य त्याजनार्थं कोपं कुर्वन्, उपवासम् आचरन् पुत्रः तु ऐदम्प्राथम्येन दृश्यते' इति ते तम् उक्तवन्तः ।

परिस्थितेः गम्भीरता इदानीं ज्ञाता माधवेन । धूमपानस्य निमित्तं पत्नीपुत्रयोः वियोगं प्राप्तुं न इच्छति स्म सः । 'यदि पुत्रस्य पत्न्याः वा प्राणापायः भवेत् तर्हि .....' इति चिन्तयतः तस्य हृदयं कम्पितम् अभवत् । सः धूमवर्तिकाकोषं दूरे क्षिप्त्वा पुत्रम् आलिङ्ग्य अवदत् - ''वत्स ! जयः प्राप्तः भवता । अहं पराजितः अस्मि । उत्तिष्ठतु, भोजनं करोतु'' इति ।

''वास्तविकः जयः भवतः एव तात ! धूमपानरूपं दैत्यं जितवान् भवान् । इदानीं धूमपानं विना अपि आनन्दं प्राप्तुम् अर्हति भवान्'' इति अवदत् भूषणः ।

मन्दमतिः

कावेरीतीरे स्थिते अग्रहारे गोवर्धनः नाम कश्चन निर्धनः निवसति स्म । चिरकालानन्तरं तेन एकः पुत्रः प्राप्तः । तस्य नाम श्रीवर्धनः इति निश्चितम् । श्रीवर्धनः आ बाल्यात् मन्दः एव । उपविष्टः सः अन्यसूचनां विना न उत्तिष्ठति । 'शयनं करोतु' इत्यपि सूचनीयं भवति स्म ।

'यदि विद्याभ्यासव्यवस्था समीचीना क्रियेत तर्हि एतस्य मन्दमतिता अपगच्छेत्' इति चिन्तयित्वा मातापितरौ श्रीवर्धनं गुरुकुलं प्रेषितवन्तौ । द्वादश वर्षाणि यावत् तेन गुरुकुले विद्याभ्यासः कृतः । तथापि तस्य मन्दमतित्वं तु न अपगतम् । श्रीवर्धनः यद्यपि मन्दमतिः, तथापि अलसः तु न ।

विद्याभ्याससमाप्तेः अनन्तरं गोवर्धनः पुत्रं गृहकार्येषु एव नियोजितवान् । यतः अन्यत् किमपि कार्यं कर्तुं सामर्थ्यं न आसीत् तस्य । तद्द्वारा गृहकार्यं कारणीयं चेत् लघवः अपि अंशाः विस्तरेण वक्तव्याः भवन्ति स्म । अन्यथा प्रमादं करोति स्म सः । एतत् सोढुम् अशक्नुवती तदीया माता पदे पदे कुप्यति स्म । गच्छता कालेन तस्याः दृष्टिशक्तिः क्षीणा जाता । अतः पाकः अपि श्रीवर्धनेन एव करणीयः अभवत् ।

'यदि एतस्य विवाहः निर्वर्त्येत तर्हि पत्नी एव एतद्द्वारा कार्यं कारयेत् । तदा अस्माकं कष्टं निवारितं स्यात् । सा आगत्य पाकं वा कुर्यात्' इति विचिन्त्य गोवर्धनः पुत्रस्य विवाहं निर्वर्तितवान् । तस्य स्नुषा बुद्धिमती आसीत् । तस्याः नाम सुशीला इति ।

पतिगृहम् आगता सुशीला गृहकार्याणि सर्वाणि स्वयं निर्वर्तयति स्म । अतः किं कार्यं करणीयम् इति अजानन् श्रीवर्धनः गृहस्य पुरतः मौनेन उपविशति स्म । पुत्रस्य एतादृशीं प्रवृत्तिम् असहमाना माता कदाचित् - "किमपि कार्यम् आदिशन्ती पतिम् अपि गृहकार्ये योजयतु" इति उक्तवती । पत्युः बुद्धिसामर्थ्यम् अल्पम् इति जानती सुशीला पतिं किमपि कार्यं न वदति स्म एव ।

सर्वदा मृत्पिण्डम् इव उपविशन्तं पुत्रं

'पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं चन्दमामायां प्रकाशिता कथा'

कदाचित् उक्तवती माता - ''किं साहाय्यं करणीयम् इति पत्नीं पृच्छतु तावत् । विना कार्यं किमर्थम् उपविश्यते ?'' इति ।

श्रीवर्धनः पत्न्याः समीपं गत्वा उक्तवान् - ''किमपि कार्यम् अस्ति चेत् वदतु । करिष्यामि'' इति ।

''ज्येष्ठाः कार्यम् आदिशेयुः । पत्नी अहं कथं भवन्तम् आदिशेयम् ? मातरम् एव गत्वा किमपि कार्यम् अस्ति वा इति पृच्छतु'' इति उक्तवती सुशीला ।

श्रीवर्धनः मातुः समीपं गत्वा अपि उक्तवान् - ''किमपि कार्यम् अस्ति चेत् वदतु । करिष्यामि'' इति ।

''अहं तु अन्धा । किं वा कार्यम् आदिशेयम् ? अतः पितरम् एव पृच्छतु'' इति उक्तवती माता ।

''पत्नी अम्बा वा मां किमपि कार्यं न वदतः । मया किं करणीयम् ? भवान् एव आदिशतु'' इति पितरं पृष्टवान् श्रीवर्धनः ।

''सर्वं मम दौर्भाग्यस्य फलम् ! गृहे कार्याणि राशीकृतानि भवन्ति सर्वदा । किन्तु भवान् तु कर्तुं योग्यम् एकम् अपि कार्यं न पश्यति । श्रमेण क्षेत्रे कृषिः कर्तुं शक्या । यत् ज्ञातं तत् छात्रान् बोधयितुम् अपि शक्यते । मन्दिरे पूजादिकार्यं कृतं चेदपि अल्पः आयः प्राप्येत । एवं कर्तुं योग्यानि कार्याणि अनेकानि । तथापि किङ्कर्तव्यता-मूढता भवतः ! किं वदानि ? वनं गत्वा तपस्यां वा करोतु । सन्तुष्टः भगवान् वरं दद्यात्'' इति कोपेन अवदत् गोवर्धनः ।

एतम् एव आदेशं भावयन् श्रीवर्धनः अरण्यं गत्वा श्रद्धया तपः आरब्धवान् । तस्य तपसा तुष्टः देवः प्रत्यक्षीभूय - ''भवतः तपस्यया अहं सन्तुष्टः । किं वरं याचितुम् इच्छति भवान् ?'' इति अपृच्छत् ।

''कः वरः याचनीयः इति अहं किं जानामि ? गृहं गत्वा पत्नीं, मातरं, पितरं वा पृष्ट्वा आगमिष्यामि । तावत् भवान् अत्रैव तिष्ठतु'' इति उक्त्वा धावन् गृहं गत्वा पितरम् उद्दिश्य - ''तात ! भवता यथा उक्तं तथा तपः आचरितं मया । देवः प्रत्यक्षीभूय अवदत् - 'वरं याचताम्' इति । कः वरः याचनीयः इति वदतु भवान्'' इति अवदत् ।

तदा कुपितः गोवर्धनः - ''सुवर्णराशिः आवश्यकः इति कुतः वा न पृष्टं भवता ?'' इति अगर्जत् ।

उपदेशमात्रेण कस्यापि स्वभावः परिवर्तितः न भवति । अत्यधिकतया उष्णीकृतम् अपि जलम् अचिरात् एव स्वयं शीतलं भवति ।

- पञ्चतन्त्रम्

अत्रान्तरे पुत्रस्य कथनं श्रुतवती माता उक्तवती - ''मम दृष्टिशक्तिः यथा भवेत् तथा वरं याचतु'' इति ।

एतावता विषयं ज्ञातवती सुशीला अवदत् - ''उत्तमः पुत्रः आवश्यकः इति प्रार्थनां करोतु'' इति ।

''अस्तु, अस्तु'' इति उक्त्वा श्रीवर्धनः अरण्यम् आगतवान् धावन् एव । किन्तु तत्र भगवान् न आसीत् । सर्वत्र भगवान् अन्विष्टः तेन । एवम् अन्वेषणसमये तपस्यानिरतः कश्चन मुनिः तेन दृष्टः ।

''किञ्चित्कालात् पूर्वं भगवान् मम पुरतः प्रत्यक्षः जातः आसीत् । किं सः अत्र कुत्रापि आगतः ?'' इति अपृच्छत् श्रीवर्धनः ।

एतत् श्रुत्वा सः मुनिः कोपेन - ''कीदृशः मूर्खः भवान् ! यदा भगवान् प्रत्यक्षः जातः तदा वरम् अपृष्ट्वा इदानीं तस्य अन्वेषणं क्रियते ! मन्दभाग्य ! म्रियस्व क्वचित् ! धिङ् मूर्ख ! भवादृशाः मूर्खाः एतस्मिन् लोके स्थातुं सर्वथा अनर्हाः'' इति अतर्जयत् ।

मुनेः वचनानुसारं मरणम् एव शरणं मम इति चिन्तयित्वा श्रीवर्धनः ततः प्रस्थितवान् । पुरतः शिलामयः कश्चन पर्वतः दृष्टः । सः तम् आरोढुम् उद्युक्तः अभवत् ।

मध्येमार्गं कश्चन व्याधः मिलितः । सः श्रीवर्धनम् अपृच्छत् - ''पर्वतस्य उपरि किम् अस्ति ? किमर्थं तत्र गम्यते ?'' इति ।

''शिखरात् उत्प्लुत्य मरणं प्राप्तुम्'' इति वदन् श्रीवर्धनः स्वकथां विस्तरेण उक्तवान् ।

सर्वं श्रुत्वा व्याधः अवदत् - ''अये मूर्ख ! भवान् वरं न याचितवान् चेदपि सर्वज्ञः भगवान् भवतः अपेक्षां ज्ञातवान् स्यात् एव । अतः मरणविचारं परित्यज्य गृहं गच्छतु । भवतः इच्छाः भगवान् पूरयिष्यति'' इति ।

यदा श्रीवर्धनः गृहं प्रत्यागतः तदा गृहं ऐश्वर्येण पूर्णम् आसीत् । माता च दृष्टिमती आसीत् । एतत् दृष्ट्वा श्रीवर्धनस्य सन्तोषः जातः । वर्षाभ्यन्तरे तस्य पत्नी सुन्दरं पुत्रं प्रसूतवती । भगवतः दर्शनं प्राप्य आगतवन्तं श्रीवर्धनं जनाः महता आदरेण दृष्टवन्तः । ऐश्वर्यादिकम् अपि आसीत् इत्यतः तस्य जीवनं सुखमयं जातम् ।

सरलम् उत्तरम्

बहुप्राचीने काले कश्चन धनिकः वणिक् आसीत् । सः परमस्वार्थी कृपणः च आसीत् ।

एकदा सः वाणिज्यार्थं सुदूरस्थं नगरं प्रति प्रस्थितवान् । सः स्वसाहाय्यार्थं युसूफनामकं युवकम् आत्मना सह नीतवान् ।

प्रस्थानात् पूर्वं युसूफः उक्तवान् - "प्रभो, प्रायः अहं सुदूरप्रयाणस्य श्रान्तिं सोढुं न शक्नुयाम्" इति ।

"तद्विषये भवतः किमर्थं चिन्ता ? श्रमविभागे अहं साहाय्यं करिष्यामि" इति अवदत् धनिकः ।

वणिक् वस्तुवाहने योजितस्य अश्वस्य उपरि उपविश्य प्रयाणं कृतवान् । अश्वेन सह धावनीयम् आसीत् युसूफेन । एकवारम् अपि अश्वस्य उपरि उपवेष्टुं युसूफाय अवकाशं न दत्तवान् धनिकः ।

यदा अश्वस्य अल्पा विश्रान्तिः तदा एव युसूफस्यापि विश्रान्तिः । एतेन एव क्रमेण आसायं प्रयाणं प्रवृत्तम् । रात्रौ कुत्रापि पटमण्डपं निर्माय विश्रान्तिः स्वीकरणीया इति धनिकः सङ्कल्पितवान् । तदनुगुणं प्रशस्ते स्थले पटमण्डपः निर्मितः । "अश्वस्य आहार-क्षालनादिव्यवस्थां करोतु" इति आदिश्य धनिकः विश्रान्त्यर्थं पटमण्डपस्य अन्तः गत्वा शय्यां प्रसार्य सुप्तवान् ।

तदा युसूफः अवदत् - "श्रमविभागे साहाय्यं क्रियते इति प्रस्थानसमये उक्तम् आसीत् भवता । अतः मध्यरात्रपर्यन्तम् अहं रक्षणव्यवस्थां निर्वक्ष्यामि । तदनन्तरं भवान् तत् कार्यं करोतु । अहं किञ्चित् विश्रान्तिं स्वीकरिष्यामि" इति ।

"वत्स ! श्रमविभागस्य क्रमः अन्यरूपेण चिन्तितः मया । विक्रय्यवस्तूनाम् अश्वस्य च रक्षणं भवता एकेन एव कर्तुं न शक्येत । अतः पटमण्डपात् बहिः स्थितस्य अश्वस्य रक्षणं भवान् करोतु । अन्तः स्थितानां वस्तूनां रक्षणम् अहं करिष्यामि" इति असूचयत् वणिक् ।

युसूफः स्वामिनः आदेशं पालयन् पटमण्डपात् बहिः वृक्षस्य अधः उपविश्य रक्षणकार्ये अवधानं दत्तवान् । श्रान्तिकारणतः उपविष्टेन एव तेन अल्पा निद्रा प्राप्ता ।

मध्यरात्रसमये पटमण्डपस्य अन्तः शयितः

अफघानिस्थानीया कथा

धनिकः अपृच्छत् - "युसूफ ! किं क्रियमाणम् अस्ति भवता ?" इति ।

"चिन्तयन् अस्मि श्रीमन् !" - युसूफः उत्तरं दत्तवान् ।

"कस्य विषये चिन्तनम् ?" - वणिक् अपृच्छत् ।

"पाटलपुष्पस्वीकारार्थं यदा गम्यते तदा कण्टकपीडामात्रम् एव प्राप्यते चेत् किं करणीयम् ? इति ।"

"कण्टकपीडाम् उपायेन परिहृत्य ततः प्रत्यागन्तव्यं मित्र ! बुद्धेः उपयोगः करणीयः" इति उक्त्वा पुनरपि निश्चिन्ततया निद्रां कृतवान् धनिकः ।

घण्टाद्वयानन्तरं सः पुनः अपृच्छत् - "युसूफ ! अधुना भवता किं क्रियते ?" इति ।

"चिन्तनम् एव क्रियते श्रीमन् !"

"इदानीं कीदृशं चिन्तनम् प्रचलति ?"

"यदि श्वः सूर्यः एव न उदियात् तर्हि किं भवेत् ?"

"न काऽपि चिन्ता । अहं तु उषःकाले उत्थाय सूर्योदयस्य प्रतीक्षाम् अकृत्वा प्रयाणम् अनुवर्तयिष्यामि" इति उक्त्वा वणिक् पुनरपि निद्राम् अकरोत् ।

पुनरपि घण्टाद्वयानन्तरं शयानः एव सः अपृच्छत् - "किं क्रियते युसूफ ?" इति ।

"इदानीम् अपि गाम्भीर्येण चिन्तयन् एव अस्मि श्रीमन् !"

"इदानीन्तनचिन्तनस्य विषयः कः ?" - अपृच्छत् धनिकः ।

"ह्यः तु मम स्वामी अश्वस्य उपरि उपविष्टः सन् प्रयाणम् अकरोत्, अहं च अधावम् । किन्तु अद्य अश्वस्य उपरि कः उपविशेत्, कश्च धावेत् इति चिन्तयन् अस्मि । यदि अश्वः एव न भवेत् तर्हि मम स्वामी किं वा कुर्यात् इति मम चिन्तनम्" इति उक्तवान् युसूफः ।

"अश्वाभावे मया अपि पादाभ्यां गम्यते" इति उत्तरं दत्तवान् धनिकः ।

किञ्चित्कालानन्तरं तस्य मनसि विचारः आगतः - युसूफस्य वचनस्य विशेषतात्पर्यं किमपि अस्ति इति । अतः सः झटिति उत्थाय बहिः आगत्य परिशीलितवान् । किन्तु तत्र न आसीत् युसूफः, न वा तदीयः अश्वः । अश्वम् आरुह्य ततः पलायितवान् आसीत् युसूफः ।

'यदि दत्तस्य आश्वासनस्य अनुगुणं युसूफस्य विश्रान्त्यर्थम् अपि अल्पः अवकाशः कल्पितः स्यात् तर्हि युसूफः अश्वस्य अपहरणं न अकरिष्यत् । मूर्खेण मया अविवेकः कृतः' इति चिन्तयन् महान्तं खेदम् अनुभूतवान् धनिकः ।

किन्तु महता खेदेन अपि किं, सुदूरप्रयाणं पादाभ्याम् एव करणीयम् आसीत् तेन ।

स्वपरम्परा अभिज्ञायताम्

एतस्मिन् अङ्के प्रकाशितायाः प्रश्नावल्याः उत्तरम् अग्रिमे अङ्के प्रकाशयिष्यते । तदभ्यन्तरे एतेषाम् उत्तरं स्वयं ज्ञात्वा भारतस्य प्राचीनपरम्पराम् अवगत्य ज्ञानं सुसमृद्धं क्रियताम् ।

1

''प्रतिदिनम् असङ्ख्यान् जनान् मृत्युमुखं प्रविशतः पश्यामः वयम् । तथापि मरणरहिताः इव व्यवहरामः । अहो, आश्चर्यम् !''

इत्येवं कः कदा किमर्थम् अवदत् ?

2

अधोनिर्दिष्टानां पौराणिकपात्राणां स्थलानां च कः सम्बन्धः ?

क) शकुनिः - गान्धारः

च) केसरी - महामेरुः

ट) सहदेवः - माहिष्मती

त) भरतः - केकयम्

प) वाल्मीकिः - तमसा

चन्दमामा - विविधभाषामयी - अभिन्नपरम्पराद्योतिका

अल्पमूल्यता किमर्थम्

एकदा धेन्वाः विक्रयणार्थं शिवः साप्ताहिकवाणिज्यस्थलं गतवान् । सः धेन्वाः प्रशंसां कुर्वन् ग्राहकान् वदति स्म - "एषा उत्तमा धेनुः इति दर्शनमात्रेण एव ज्ञायते । शरीरलक्षणानि एव एतस्याः उत्तमकुलजातत्वं ख्यापयन्ति" इति ।

अन्यग्रामात् आगतः विष्णुः समययापनार्थं साप्ताहिकवाणिज्यस्थले अटन् आसीत् । सः शिवेन कृतां धेन्वाः प्रशंसां श्रुत्वा अपृच्छत् - "किं मूल्यम् एतस्याः ?" इति ।

"सहस्रं रूप्यकाणि" - शिवः अवदत् ।

एषा धेनुः सहस्राधिकरूप्यकमूल्यम् अर्हति एव इति विष्णुः जानाति स्म । धेनुक्रयणेच्छा तु तस्य न आसीत् । अतः 'विक्रेता यावत् अल्पमूल्यं न अङ्गीकुर्यात् तावता मूल्येन विक्रयणं प्रार्थनीयम्' इति विचिन्त्य सः अपृच्छत् - "किम् एषा पञ्चशतेन रूप्यकैः विक्रीयते ?" इति ।

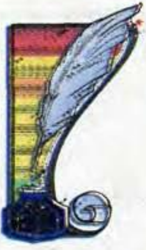
शिवः विष्णुं सकृत् नखशिखान्तं दृष्ट्वा - "अस्तु, तेनैव मूल्येन दीयते । दीयतां पञ्चशतं रूप्यकाणि" इति अवदत् ।

विष्णुः शिवाय पञ्चशतं रूप्यकाणि दत्तवान् । तावता तस्य मनसि सन्देहः उत्पन्नः - 'सहस्राधिकमूल्यकधेनुः किमर्थं वा एतेन एतावता अल्पमूल्येन विक्रीयते ?' इति । अतः सः शिवम् अपृच्छत् एव - "सहस्राधिकरूप्यकैः विक्रेतुं योग्या एषा भवता किमर्थं एवम् अल्पमूल्येन विक्रीयते ?" इति ।

तदा शिवः विष्णुना दत्तं धनं कोषे स्थापयन् - "या धेनुः मम न, सा येनकेनचित् वा मूल्येन विक्रीता चेदपि मम लाभः एव खलु ?" इति वदन् ततः धावन् जनानां मध्ये कुत्रापि अदृश्यः अभवत् ।

एतत् श्रुत्वा, शिवस्य व्यवहारं च दृष्ट्वा विष्णुः नितरां खिन्नः । 'वञ्चकः तु माम् अवञ्चयत् । यदि एषा धेनुः गृहं प्रति नीयते तर्हि चौर्यारोपः अपि सम्मुखीकरणीयः भवेत्' इति विचिन्त्य सः धेनुं तत्रैव परित्यज्य गृहम् आगतवान् ।

भारतम्

पूर्वम् इदानीं च

द्वारका

अतीतगरिमद्योतिका

द्वारका भारतस्य पौराणिकस्थलेषु अन्यतमा । एतत् गुजरातराज्ये अस्ति । एतत् नगरं स्वयं श्रीकृष्णः एव प्रतिष्ठापितवान् इति जनैः विश्वस्यते । द्वारावती इति एतस्याः अपरं नाम । एतस्याः प्राचीनं नाम कुशस्थली इति आसीत् । आख्यानतः ज्ञायते यत् श्रीकृष्णस्य राजधान्याः निर्माणार्थं समुद्रराजः किञ्चित् अपसृतवान्, ततः कृष्णः पर्याप्तमात्रेण भूमिं प्राप्तवान् इति । श्रीकृष्णस्य अवसानस्य अनन्तरं समुद्रराजः आत्मना दत्तां भूमिं प्रतिस्वीकृतवान् । तत्कारणतः भूयान् भागः समुद्रे लीनः जातः । यः भागः स्वस्य न आसीत्, स च भागः न स्पृष्टः समुद्रराजेन । वेदद्वाराकानाम्ना अयं द्वीपप्रदेशः अद्यापि द्रष्टुं शक्यः ।

वेदद्वारकासमीपे उत्खननतः ज्ञातम् अस्ति यत् एतस्मिन् प्रदेशे पूर्वं सुसमृद्धम् एकं नगरम् आसीत् इति । इदानीं यत् द्वारकानगरम् अस्ति तत् तस्मिन् स्थाने निर्मितं षष्ठं नगरम् । तन्नाम एतस्मिन् स्थले इतः पूर्वं विविधे कालखण्डे पञ्चवारं नगराणि निर्मितानि आसन् । पुराणानि अपि ज्ञापयन्ति यत् श्रीकृष्णतः पूर्वम् एव अत्र नगरं किञ्चन आसीत् इति ।

मोक्षदायिकासु नगरीषु अन्यतमा अस्ति द्वारका । अन्याश्च - अयोध्या, मथुरा, उज्जयिनी, वाराणसी, काञ्चीपुरम्, हरिद्वारं चेति ।

श्रीकृष्णस्य प्रासादः रैवतकपर्वतस्य मूलभागे आसीत्, पर्वतयोः मध्यभागे वा । वेदद्वारका पर्वतसमूहे प्रसृता अस्ति । एतस्य भूयान् भागः गुल्मैः आवृतः । प्राचीनमूर्तीनाम् स्मारकाणां च अवशेषाः एतस्मिन् प्रदेशे तत्र तत्र उपलभ्यन्ते । एतस्मात् स्पष्टं यत् अत्र पूर्वं नगरम् आसीत् इति ।

शङ्कराचार्यः भारतस्य चतुर्षु पवित्रस्थानेषु चतुरः मठान् स्थापितवान् । दक्षिणे शृङ्गगिर्यां,

पूर्वस्यां पुरीनगर्यां, पश्चिमायां द्वारकायाम्, उत्तरे बदर्यां च तेन मठाः स्थापिताः । तेन स्थापितः मठः द्वारकाधीशमन्दिरस्य निकटे एव अस्ति। एतस्मिन् मन्दिरे रमणीया कृष्णप्रतिमा अस्ति।

गोमतीनदीतीरे स्थितम् एतत् मन्दिरं श्रीकृष्णवंशीयः वज्रनाभः निर्मापितवान् । इदानीं या संरचना अस्ति तां राजा जगतसिंहराठौरः निर्मापितवान् । एषा भव्या विशाला च संरचना । सहस्रशः भक्ताः प्रतिदिनम् एतत् मन्दिरं द्रष्टुम् आगच्छन्ति । इदानीं यत् मन्दिरस्थानम् अस्ति तत्र पूर्वं कृष्णस्य जीवितकाले राजास्थानभवनम् आसीत् ।

१५४६ तमे वर्षे मेवाडस्य राज्ञी मीराबायी एतस्यां प्रतिमायां विलीना जाता इति काचित् जनश्रुतिः श्रूयते ।

मन्दिरस्य दक्षिणभागे शान्तगम्भीरा गोमतीनदी प्रवहति । देवालयतः ५६ सोपानानि अवतीर्णानि चेत् नदी प्राप्यते । अग्रे एषा गुप्तरूपेण गङ्गया सङ्गता भवति इति जनाः भावयन्ति ।

एतस्य मन्दिरस्य द्विकिलोमीटर्दूरे श्रीकृष्णस्य पत्न्याः रुक्मिण्याः मन्दिरम् अस्ति । तत्रैव नागेश्वरमहादेवतीर्थं नाम एकं प्राचीनं शिवमन्दिरम् अपि अस्ति । ततः अनतिदूरे एकं सरोवरम् अस्ति । श्रीकृष्णस्य बाल्यसुहृदः यदा वृन्दावनतः तं द्रष्टुं द्वारकाम् आगताः तदा एतस्य सरोवरस्य तीरे वसतिं कृतवन्तः आसन् ।

एवं द्वारकानगर्याम् आ श्रीकृष्णात् आमीराबायि बहूनां श्रेष्ठपुरुषाणां स्मरणानि निहितानि सन्ति ।

द्वारकानगरसमीपे कानिचन आधुनिकानि यन्त्रागाराणि अपि सन्ति । तत्परिसरे जनसम्मर्दादीनि अशान्तिचिह्नानि दृश्यन्ते । तदितरेषु प्रदेशेषु तु प्रशान्तः परिसरः । आधुनिकजीवनस्य सर्वेषु साधनेषु सत्सु अपि अत्रत्यः परिसरः अतीतस्य गरिमाणम् एव प्राधान्येन स्मारयति ।

आधुनिकद्वारकायाम् अनेकाः शैक्षणिक--सांस्कृतिकसंस्थाः सन्ति । ताः सर्वाः अपि श्रीकृष्णनाम्ना सम्बद्धाः एव प्रायः । द्वारकावासिनः अद्यापि साभिमानं वदन्ति यत् अस्मदीयनगर्यां श्रीकृष्णः स्वयं वसन् राज्यभारं निर्वहति स्म इति । तेषाम् अयम् अभिमानः अवास्तविकः न खलु !

सङ्क्षोभग्रस्ता

श्रीलङ्कायाः प्राचीनेतिहाससम्बद्धः 'महावंशः' वदति यत् पूर्वकाले कदाचित् विजयसिंहः नाम पूर्वभारतीयः कश्चन राजकुमारः श्रीलङ्काद्वीपं प्राप्य वशीकृतवान् । तत्रत्याः मूलनिवासिनः अरण्यं प्रविष्टवन्तः । विजयसिंहस्य पञ्चशतम् अनुयायिनः आसन् । मधुरैनगरीयाः तरुणीः परिणीतवन्तः ते । इदानीं ये सिंहलीयाः सन्ति ते एतेषाम् एव सन्तानभूताः । विजयसिंहस्य

कटाक्षेण प्रपञ्च-वीक्षणम्

मरणस्य अनन्तरं स च द्वीपः 'सिंहल'नाम्ना ख्यातः । अग्रिमे कालखण्डे सम्राजः अशोकस्य पुत्रः महेन्द्रः, पुत्री सङ्घमित्रा च एतं द्वीपम् आगत्य शासकपरिवारीयान् तदनुयायिनः च बौद्धान् कृतवन्तौ ।

अनन्तरकाले दक्षिणभारतात्, तत्रापि प्राधान्येन तमिळुराज्येभ्यः वणिजः अन्ये च गत्वा तत्र वासम् आरब्धवन्तः । जाफनाद्वीप-भागे तेषां वासः प्रसृतः विशेषतः ।

सिंहळीयाः तमिळीयाः च ये श्रीलङ्कादेशे इदानीं सन्ति ते उभयविधाः अपि भारतमूलाः एव । तमिळुजनाः तत्र अल्पसङ्ख्याकाः । 'बहुसङ्ख्याकाः सिंहलीयाः अस्मद्विषये अन्याय्यम् आचरन्ति' इति तेषां कथनम् । ते 'टुल्फ्' (तमिळु युनैटेड् लिबरेषन् फ्रण्ट् - (TULF) नामकं सङ्घटनम् आरचय्य सङ्क्षोभम् आरब्धवन्तः । गच्छता कालेन तत्र अन्यानि अपि तमिळुसङ्घटनानि उत्पन्नानि । तेषु 'एल्टिटिई' नामिका (लिबरेषन् टैगर्स् आफ् तमिळु ईळम्) संस्था उग्रवादम् अवलम्बते ।

श्रीलङ्का

'श्रीलङ्कातः पृथग्भूतं स्वतन्त्रं राज्यं स्यात् अस्माकम्' इति तस्याः वादः ।

अभिप्रायभेदकारणतः अन्यानि तमिळु-

सङ्घटनानि मार्गान्तरम् आश्रयन् । 'तमिळीयानां समस्याम् अहम् एव परिहरिष्यामि' इति उदघोषयत् एल्टिटिई । अभिप्रायभेदं दर्शितवन्तः नायकाः तया संहृताः । एतेन क्रमेण बहवः तमिळुनायकाः प्राणवियोगं प्राप्तवन्तः । भारतस्य भूतपूर्वप्रधानमन्त्री राजीवगान्धिः अपि तया संस्थया बलिरूपेण स्वीकृतः ।

एल्टिटिईसंस्था-श्रीलङ्कयोः सङ्घर्षः आ बहोः कालात् प्रवर्तमानः अस्ति । एतस्य परिणामतः जाफनाप्रदेशीयाः सामान्याः जनाः नितरां पीडिताः सन्ति । श्रीलङ्कीयया अर्थव्यवस्थया अपि महान् आघातः प्राप्तः अस्ति । निराश्रितत्वेन सहस्रशः तमिळीयाः भारतम् आगताः सन्ति । स च सङ्घर्षः तु दिने दिने तीक्ष्णा जायमाना दृश्यते ।

श्रीलङ्कीयतमिळुजनानां विषये भारतदेशः सर्वदा सहानुभूतिं दर्शयति । किन्तु श्रीलङ्कादेशस्य विभागं तु सर्वथा न इच्छति सः । देशविभागतः समस्यायाः परिहारः न भवति इत्येतम् अंशं स्वानुभवात् एव जानाति भारतम् । भारतस्य विभागः न उपकरोत् भारतं, न वा पाकिस्थानम् । प्रत्युत उभयदेशे अपि असन्तृप्तिः अनुवर्तते ।

अन्यच्च, एल्टिटिईसंस्थया या कार्यशैली आश्रिता तां कोऽपि प्रजाप्रभुत्वोपेतदेशः समर्थयितुं न अर्हति । गौरवान्वितनायकानां वधः, आतङ्कवादस्य आश्रयणम् इत्यादयः कथं समर्थनार्हाः भवेयुः ? भयोत्पादनं सर्वैः अपि खण्डितम् ।

परस्परचर्चातः, परस्परावगतितः च साधयितुम् अशक्यं किमपि नास्ति । श्रीलङ्कादेशे सौहार्दपरिसरः निर्मितः भवतु, सङ्क्षोभस्थाने शान्तिः संस्थिता भवतु इति सर्वे देशाः इव भारतम् अपि आशास्ते ।

चित्रशीर्षिकास्पर्धा

अधस्तनचित्रद्वयं दृष्ट्वा परस्परसम्बन्धिवाक्यद्वयेन चित्रशीर्षिकां किं भवन्तः प्रेषयितुं शक्नुयुः ? समपत्रे लिखिता चित्रशीर्षिका अधस्तनसङ्केताय प्रेषणीया -

चन्दमामा
(संस्कृतम्)
'अक्षरम्'
८ उपमार्गः
गिरिनगरम्
बेङ्गलूरु-५६००८५

युक्ता शीर्षिका जुलै - २५ तः पूर्वं प्रेषणीया । सर्वश्रेष्ठायै शीर्षिकायै रू.१००/- पुरस्काररूपेण दास्यन्ते । पुरस्कृता शीर्षिका द्विसहस्रतमवर्षस्य सप्टम्बर्मासे प्रकाशयिष्यते ।

अ भि न न्द ना नि

'मे'स्पर्धाशीर्षिकाप्रेषकः-

बि. के. रङ्गनाथः
'विक्रम' ५ मुख्यमार्गः
चामराजपेटे, बेङ्गलूरु - १८

प्रथमचित्रम् - **बलहीन ! बलिस्त्वमसि ।**
द्वितीयचित्रम् - **बलशाली भवाम्यतः ।**

CHANDAMAMA (Sanskrit) JULY 2000 Registrar of Newspapers, India RN42664/85